په اسلام کې د بشر حقوق

لیکوال پوهاند حبیب الرحمن هاله

ژباړن: محمد اکبر نیازی

په اسلام کې د بشر حقوق

لیکوال:

پوهاند حبیب الرحمن هاله

ژباړن:

محمد اکبر نیازی

۱۳۹۴ال کال

Download from: Aghalibrary.com

کتاب پېژندنه:

د کتاب نوم: په اسلام کې د بشر حقوق

لیکوال: پوهاند حبیب الرحمن هاله

ژباړن: محمد اکبر نیازی

خپرندوی: د افغانستان ملي تحریك، فرهنګي څانګه

وېبپاڼه: www.melitahrik.com

کمپوز: ژباړن

ډیزاین: ضیاء ساپی

پښتۍ ډیزاین: فیاض حمید

چاپشمېر: ۱۰۰۰ ټوکه

چاپکال: ۱۳۹۴ ل کال/ ۲۰۱۵م

د تحریك د خپرونو لړ: (۹۰)

یادونه: د چاپ حقوق له ملي تحریک سره خوندي دي او د کتاب د محتوا مسولیت لیکوال پورې اړه لري.

Download from: Aghalibrary.com

لړلیک

سرلیک **مخ**

سریزه...۱

د ژباړن سریزه..۵

لومړی څپرکی: په اسلام کې د بشرحقوقو ته یوه عمومي کتنه.........۶

د بشر حقوقو په اسلامي چوکاټ کې ازادي..۷

د بشر حقوق: د اسلامي او غربي فکر او عمل ترمینځ پرتلنه...........۱۴

د حقوقو او ازادۍ قراني مفهوم ۱۹

په اسلام کې د بشر حقونو ځانګې...۲۱

په غرب کې د بشر حقوق.................. ....۳۳

د بشر حقوقو اسلامي نسخه...۳۶

الف: عمومي اساسي حقوق...۳۷

ب: د یو اسلامي هیواد وګړو حقوق...۳۷

ج: د دښمنانو حقوق...۳۸

د: د ښځو حقوق.. ۳۸

اسلام دبشر حقوقو مسایلو د حل لارې په توګه.................. ۳۹

دویم څپرکی

په اسلام کې د بشر حقوقو عمومي تیوری.............................. ۴۱

۱ــ په بنستیزه نظامنامه کې د بشر حقوقو وده...................... ۴۱

۲ــ په اسلام کې حقوق.. ۵۲

الف: مالوم او مجرد حقوقو.. ۵۲

ب: نسبي او قطعي حقوق... ۵۳

ج: د خدای(ج) او بنده حقوق.. ۵۸

د خدای او بنده د حقوقو مشخصات....................................... ۵۸

د: په شتمنۍ او په پورونو کې تاکل شوی حق........................ ۵۹

هـ: قانوني او دیني حقوق.. ۶۰

۳ــ په اسلام کې خپلواکي... ۶۰

د خپلواکو اعمالو ډولونه.. ۶۱

ټوله ایزه خپلواکی... ۶۷

ټوله ایز واکونه.. ۶۷

۴ـ په اسلام کې دندې.. ۶۷

سريزه

دبشر حقوق زمونږ د ژوند بنسټیزه او په عین وخت کې د جګړې لـه مینځه وړونکې موضـوع ده، کـه څـه هـم د لودیځـو ټولنـو سیاسـي خوځښتونه او ټولنیز بدلونونه د رسانس دورې وروسته د پوهانو په اثـار کې د بشرحقوقو د مفکورو ښکاروندویي کوي، خو په واقیعت کـې دغـه امر په دوه وروستنیو پیړیو کې خپله د نفوذ لار د غرب په لور پرانستله، د ملګرو ملتونو له جوړېدو او پرمختګ وروسته د بشرحقوقو د نړیـوالې اعلامئې په چوکاټ کلکه مبارزه وکړه او په ورسـتیو لسـیزو کـې پـرې ټینګار خورا زیات شو.

په بشرحقوقو د ټینګار عوامل د بیلابیلو سیاسـي جریانـاتو مخلتلفـې دورې ګڼل کیږي پدې مانا ددې پرځای چـې قـانوني او اخلاقـي صـبغه ولري نو ډېر ځلي د سیاسي تکتیکونو په توګه کارول شوي، څرنګه چې په هغه وخت د فاشیزم او ورپسې د سوسیالیزم په وړاندې وکارول شول او له هغوی سره سره اوس ترې د اسلامي بنیادګرایي پـه وړانـدې ګټـه اخیستل کیږي.

په یوه خبره، هر وخت چې د غربیانو ګټې له خطر سره مخامخ شوي نو د بشر حقوقو له لارې یې په وړاندې مبارزه او بیرته ترلاسه کولو لپاره یـې کارولي، همدا د بشرحقوقو د ملاتړ د ادعا په رڼا کـې وو چـې دامریکـې متحده ایالات یې د شوروي اتحاد او کویټ یې د عراق له تسـلط څخـه وژغورل او د سومالیا د سیاسي بحران د له مینځه وړلو لپاره یـې خپـل عساکر ولیږل. د سیاسي لارو په کارولو سره د بوسنیا د خلکو د حقوقـو

ساتنې لپاره لاريون وشو ترهغــه پــورې چــې د بشــرحقوقو موضــوع د کرغيړنو انګيزو څخه جلا او په اســلامي اخلاقــي ميعــارونو ټينګــه او د قانون په چوګات کې ورته ځای ورنکړل شي نو د بشرحقوقود ملاتړ ادعا به له تشو شعارونو څخه بل څه نه وي، د بشــرحقوقو اعلاميــه چــې پــه غربي هيوادونو کې پرې ډيره تکيه کيږي نو دا يو غيرقــانوني ســند دی چې يو څو ښکاره مادې لري چې تراوسه د ملل متحد سازمان له لــوري نه دي تصويب شي او د هغې د عملي پلــي کولــو لپــاره تراوســه کومــه نړيواله اصولنامه نه ده جوړه شوې او تراوسه يې د اړوندو ادارو د پــرمخ بيولو لپاره کومه اداره نه ده رامينځته شوې او تراوسه يــې د مخــالفينو لپاره کوم مقررات او قوانين نه دي وضع شوي، محکمه نه ده رامينځتــه شوې، اوتر ټولو اړينه دا چې له همدا اوسه د ملل متحد سازمان غړو چې د امنيت په شورا کې د ويټو حق لري پخپل مينځ کې تبعــيض تــه لمــن وهي له دې سره سم کمزوري هيوادونو د بشرحقوقو د ملاتړ، ســاتنې او ادعا څخه هيڅ غوښتنه نشي کولای.

پداسې حال کې د بشرحقوقو د دفاع لوړ اوازونو د نړۍ په ګوټ ګوټ کې د تيليغاتي وسايلو په وسيله د وګړو غوږونه يې کاڼه کړي دي

د دريمې نړۍ هيوادونه په ځانګړې توګه د اسلامي هيوا دونــو د اتبــاعو حقوق چې بې برخليکه او بــې دفــاع پــاتې دي اوس هــم د واکمنــو او سرمايه دارو خلکو له خوا ترپښو لاندې او د ملاتړ لپاره يې مدعيان هــم په ښکاره توګه مرسته نه کوي خو له بده مرغــه د بشــرحقوقو د ملاتــړ مدعيان يوازې په رسنيو کې د اړوند رپوټونو په خپرولو او تش په نامــه خبرو سره خلک غولوي. هيڅا د متخلفانو لپاره کومه جزا ونه ټاکله او نه

يې هم پر وړاندې خپل غبرګوونه وښودل هيڅ موسسه يا سازمان نشته چې د بشرحقوقو د متخلفانو په وړاندې يې قوانين وضع او په سمه توګه يې عملي کړي او احياً هم دا قوانين وضع شوي خو په بشپړه توګه په تيورۍ کې پاتې او په عملي ډګر کې هيڅ ډول اقدامات نه دي ترسره شوي ,که په رښتيا هم نړيواله ټولنه د خپلو غړو د بشرحقوقو ملاتړ کوي نو بايد د دبشرحقوقوتش په نوم نړيوالې اعلاميې او شعارونه څخه تيراو د غوره اسلامي کلتور له مخې يوه جهانشموله مسوده جوړه اوتصويب کړي ځکه اسلام سپيڅلي دين حقوقو بشر يوازې په تيوري ډول نه پيژني بلکې د عملي کولو لپاره يې داسې عادلانه او ګټور ګامونه پورته کوي چې نه نړيوالو په تير ژوند کې کړي او نه به يې په راتلونکي کې پورته کړي اسلام پخپل يو نيم زر کلن عمر کې ورته په بشپړه او ګټوره توګه پاملرنه کړې ده اسلام په داسې پراخه توګه دې لورې پاملرنه کړې چې د انسانانو دژوند پرمهال حقوقو ترڅنګ له مرګ وروسته حتا د جنين پروخت يې هم ځانګړي حقوق ټاکلي دي.

د نړيوالو اړتياوو ته په کتو سره په اسلامي پوهانو باندې ده چې تر نورو مخکې شي اوننيو بشرحقوقو کې له قراني او ايتونه څخه ګټه واخلي.

له نيکه مرغه چې په ۱۳۶۶ کال په ايران کې د بشرحقوقو د تدقيقې مطالعې لپاره په په اسلامي قوانينو او عقايدو ولاړ کنفرانس په لاره واچول شوچې پکې د نړۍ ډيرو اسلامي هيوادونو عالمانو ګډون کړی وو.همدا ډول هغه تحقيقي او ژورې مقالې چې په کنفرانس کې وړاندې شوې د يو اثر په توګه راټولې او جوړ شو حتا ددې کتاب ژباړه وروسته بيا په انګليسي ژبه هم چاپ شو.

کله چې په افغانستان کې د ازادو لیکوالانو په اتحادیه کــې د کتــابونو د چاپ اداره پرانستل شوه نو ماله تیراثر څخه په ګتــې اخیســتنې، د دوه کتابونو لیکل ماته راوسپارل شول چې یو د په اسلام کې د ښځو حقــوق اوبل یې په اسلام کې د بشر حقوق زما په غاړه شول.

څرنګه چې لومړی رساله ډېر له انګلیسي ژبې څخه راوژباړل شــو نــو د کمپیوټر او نورې چارې یې هم ډیې په چټکې سره پای ته ورسیدې خــو له بده مرغه له مالي ستونزو له کبله ددې کتاب د یوکال لپاره وځنډید د روان کال د دوبي په تودو ورځو کې د ازادو لیکوالانو د اتحادیې څخه د دویم کتاب د جوړولو پیغام خپور شو له یوې خواد دا چې د لومړي کتاب په پرتله د دویم کتاب موضوع یو څه پراخه وه او له بلې خــوا د هغــه د چمتو کولو موده هم ډیره لنډه وه او له دریم اړخه په هیــواد کــې روانــو وینې تویدونکو او ترینګلو چارو د مواد په راټولو کې ارام نــه پرېښــودم پداسې حال کې چې موندل یې هم خورا ســتونزمن وو نــو مــا هــم دې موضوع اجمالي کتنه خو ټولو اړخونوته وکړه ددې لپاره چې زیات وخت مې نه درلود او موضوع هم پراخه نوکیدای شي چې په ځینو ځــایونوکې راڅخه اشتباهات شوي خو دومره مې ترسره کړي چې یو لوستونکي ته ددې پوهه ورکړم چې په راتلونکي کې بې څوک له حقوقــو ســره لــوبې ونکړي. او په پای کې د افغانستان د ازادو لیکوالانو اتحایي په ځــانګړې توګه له پروفیسور رسول امین د اتحادیي مشر، د وفا د جریدې مســول زلمی هیوادمل، له شهنواز جانباز، او لــه سیدحســن پاچــا کمپیــوټري کمپووزر څخه یوه نړی مننه کوم.

پوهاند حبیب الرحمن هاله

۲۵ وری ۱۳۷۳ حیات اباد ـــ پېښور

د ژباړن خبرې

د لوی څښتن تعالی شکر ادا کوم چې دا دی د خپلو ژباړو لړۍ مې په اسلام کې د بشر حقوقو تر ژباړې پورې رواغځوله.

په اسلام کې د بشرحقوق کتاب چې د ښاغلي استاد پوهاند حبیب الرحمن هاله له خوا په دري ژبــه لیکــل شــوی او د بشــرحقوقو د بیلابیلو اړخونو په اړه ګټورې او په زړه پورې خبــرې او لارښــوونې لري پدې وتوانیدم چې پښتو ژبې ته یې راوژبــاړم ترڅــو پښــتانه لوستونکي هم له دې ګټور اثر څخه ګټه پورته کړي او هیلــه لــرم چې لوستونکي به پکې د بشرحقوقو اړوند د خپلو یو لړ پوښــتنو ځوابونه هم پیداکړي.

خو له څوکالو راهیسې چې زیړدلی یم د خپل هیواد او قوم ناخوالو ځورولم او له خپلو پښتنو مشرانو سخت ګیله من، لا تراوسه مې دا ګیله پرځای پاتی ده. د هغه احساس او مســولیت لــه مخــې چــې څښتن تعالی او د دې خپل غمځپلي قوم چې د ناپوهۍ په تور تیارو کې ژوند کوي په وړاندې درلود او د ژوند ترپایه به یې ولرم، نو مــا هم ددې مسولیت د ادا کولو لپاره د کتابونو ژبــاړې تــه چــې اوس مهال د پوهې په ډګر کې ورته ستره اړتیا لیدل کیــږي مــلا وتړلــه ترڅو د پوهې له اړخه ددې قوم او ژبې حق تر خپلې وسې ادا کړم.

لومړی څپرکی
په اسلام کې د بشرحقوقو ته عمومي کتنه

له کومه وخته چې انسان نړۍ ته سترګې غړولي په ځانګړې توګه هغـه وخـت چـې ټولنیز ژوند یې پیل کړ نو د تیورۍ له مخې د یو لړ حقوقـواو مکلفیتونـو څخـه هـم برخمن شول.

خو د بې شمېره نظرونو پر بنسټ لکه: د ټولنې افرادو د هغوی د حقوقو په ورکولو کې د واکمنو ناغېړي او یوازې په نوم د هغوی حقوقو ته پاملرنه او داسې نور...

پدې برخه ځیني اقدامات هم ترسره شوي، البته یوازې په اسماني دینونو کې، نه پـه تخیلي او په کیسو ولاړو دینونو کې؛ خو د بشردوستۍ په فلسفه کـې بیـا دا دواړه (حقوق، مکلفیتونه) مهم او یو له بل سره لازم الملزوم ګڼل کیږي.

د هماغه اجتماعي ژوند له پیل څخه تراوسه پورې زمونږ ټوله تکیه په مکلفیتونو او د حقوقو اړوند فکرونه د لنډې مودې لپاره په عمل کې پیاده شویدي.

یوازینی دین د اسلام سپیڅلی دین دی چې د اجتماعي ژوند په مختلفو برخو کې له هر ډول انساني تبعیض پرته دواړو برخو (مکلفیتونو او حقونو) ته بشـپړه پاملرنــه او انسانانو ته یې وړاندې کړې دي.

د قرانکریم له دقیقې او ژورې مطالعې وروســته دا جــوتیږي چــې انســان څــه ډول پیداشوی او له دې پیدایښت موخه څه ده؟

دغه راز دا حقیقت هم روښانه کیږي چې په اسلام سپیڅلي دین کې د نورو سیاسي، ټولنیز او نظامي دینونو په خلاف د انسان اړوند حقوقو کلمه له وخته پکار وړل کیږي چې نطفې د مور په رحم کې ځای ونیوه،

اسلام یواځې ددې محدودې نړۍ حقوق نه، بلکې د ژوند او مرګ دواړو پړاوونو حقوق په روښانه توګه بیان کړي دي، په پوره ډاډ سره ویلی شو چې په اسلام سپیڅلي دین

کې د نورو ټولو دینونو او نظامونو په پرتله د بشر د حقوقو لمن پراخه او په بشپړ ډول سره څېړل شوي دي.
ددې لپاره چې د اسلام په سپېڅلي دین کې د بشرحقوقو په اړه خبرې وشـي نـو دا اړین بریښي چې لومړی ازادي، حق او دنده د اسلام له نظره وپېژنو او وروسته خپـل بحث ته راوګرځوو.

په اسلامي چوکاټ کې د بشرحقونو ازادي:

ستر څښتن تعالی انسان د یو عاقل او سالم حواس لرونکي موجـود پیـدا او د خپـل ځانګړي رحمت له مخې يې ورته د سمو کارونو لارښوونې کړې دي. خو انسان پخپله د خپلو نفساني غوښتنو او ناسمو لارو په مخکې نیولو سـره ځـان پـه ځنځیرونـو او مصیبتونو کې اخته کړ.
روسو وايي: انسان نړی ته په خپلواکه توګه سترګې غړولي خو پخپله یـې پـه خـان باندې ظلم وکړ او د همې ظلم له کبله په چټکۍ سره په ځنځیرونو وتړل شو.
خپلواکۍ د انساني روحئې غوښتنې په توګه د انسان ژوند د تاریخ په اوږده موده کې په بیلابیلو ډولونو سره رامینځته شوېده.
د اسلام فیلسوف علامه اقبال لاهوري پدې اړه وايي: د انسان لومړني مـور اوپـلار د ازادۍ د انګېزې په روښنايي کې مجبور شول چې له جنت څخه چـې هلتـه د ازادۍ لپاره کومه برخه نه وه پر ېږدي او د عمل نړۍ ته راشي.
نوموړی فیلسوف داسې فکر کوي چې ګواکې د ازادۍ په چوکاټ کې د عمل د ترسره کولو امکان رامینځته کيږي، اسلام د عیسویانو دا نظر نه مني چې ادم علیه سـلام د خپلې لومړنۍ ګناه له کبله له جنت څخه وویستل شو.
هرهغه څه چې د اسلام څخه وړاندې د یهودیانو د دودونو په اساس(دانسان نسـب) فکر کېده د اسلام له پلوه د ازاد ژوند په لور د انسان تګ سره تعبیر بده.

انسان په نسبتي په ډول ځمکې ته راتګ پخپلې ازادۍ ارادې سره وکړ ترڅو دلته ابدي ازادۍ ته لاسرسی پیداکړي او د خپلو اعمالو په ترسره کولو سره خپل ژوند تېر کړي.

د ازادۍ د ترلاسه کولو انګېزه چې د ژوند په هره برخه کې رامینځته کېږي هغه د ازمایښت په وړاندې دروي.

د بشر تاریخ د پرلپسې ازادۍ د موندلو څخه پرته بل څه نشي کېدای او دا ډول موندنه څو اړخیزه بڼه لري، لکه له اړتیا، وېرې، طبیعي ځواکونو، د همنوعو له ظلم، له بې عدالتۍ، موهوم پالنې، تعصب، له نژادي او قبیلوي وفاداریو ازادیو او په پایله کې په ځان باندې تمتیا(EGO_ Center) ټول هغه څه دي چې د انساني ژوند د فعالیتونو اساس جوړوي.

انسان ددې ازادیو د ترلاسه کولو په موخه په تدریجي ډول بیلابیل پړاوونه تېر کړيدي او دغه ازادۍ مادي او معنوي بڼې لري.

مادي او معنوي ازادۍ دواړه یو له بل سره نه جلا کیدونکې اړیکه لري او په عین وخت کې یو د بل بشپړونکي هم دي. کله چې له دواړو څخه د یوه په لور پاملرنه کمه شي نو د پلټنې په لار کې یې بیلابیل خنډونه رامینځته کېږي.

ددې ډول ازادیو مادي لور ته له لازمې کچې زیاته پاملرنه او معنوي لور ته یې ناغېړي ددې لامل شوه چې معاصر تمدن له زیان سره مخامخ کړي.

دین د انسانانو د ازادۍ په لاره کې ستر کوښښونه او هڅې کړیدي. پداسې حال کې چې فلسفهې یوازې له عقلاني ازادۍ سره خپله مینه او علاقه ښودلې ده.

هنر او ادبیات له دواړه ډوله ازادیو سره په مختلفو مرحلو کې علاقه لري، پداسې حال کې چې د ساینس او ټیکنالوژۍ هڅې تل د مادي ازادۍ ترلاسه کولو په لور متوجه وي. د بشر ټول فعالیتونه د ازادۍ پلټنه او د انسان هر اړخیز تکامل د بیلابیلو ازادیو د تدریجي تحقق د پراخوالي څرګنداوی کوي.

د انسان تکامل جلا او په عین وخت کې له بیولوژیکي تکامل سره مبارزه کوونکی دی، د لومړي تکامل سیر د دویم تکامل له سیر چې په بشپړه توګه جبري او

میخانیکي ده په پرتله د انسان اراده او غوښتنه د ازادۍ ترلاسه کولو په لار کې پربکنده او حیاتي رول لري.
اسلام د انسان د پیدایښت د تکامل پرمهال چې بشریت هغه وخت متوازنو مادي او معنوي ازادیو ته اړتیا درلوده د ټولو ازادیو په وړاندې د تجسم په توګه مبارزه وکړه، اسلام په هغه وخت کې چې مادي پرمختګ په جنیني ډول وو، د راتلونکي چټک پرمختګ لپاره یې د مادي برخې وړاندوینه وکړه، البته د حکومت او انساني ټولنې د راتلونکي پرمختګ وړاندوینه د الهي معنوي لارښود ضامن دی. دهمدې واقیعت پربنسټ په ځغرده ویلای شو چې اسلام د تلپاتې لارښوونې زمینې برابرونکی دی، دغه راز اسلام ټولو ازادیو ته په پاملرنې د انسان د راتلونکي تکامل وړاندوینه هم کړیده، پداسې حال کې چې د اسلام سپیڅلي دین له ظهور سره سم د انسان ذهن د ستر بشریت دپیدایښت په نامحدودو امکاناتو باندې د پوهیدا توان نه درلود ځکه هغه تراوسه د ازمایښت او تجربې عقلاني وسایلو ته وده نه وه ورکړې. قرانکریم د وروستنۍ الهي وحي په توګه اجتماعي، سیاسي او اقتصادي پرمختګونو په برخه کې ټولو علمي او اخلاقي اصولو ته په پام سره د انساني لارښوونې ستره وسیله وه.
په بیلابیلو برخو کې د خپلواکیو د اړتیا عظیمي حد د نورو ازادیو د پلټنې لپاره زمینه برابروي.
دا قراني اعلامیه چې څښتن تعالی دین بشپړ او ورسره یې د انسانانو لپاره پکې بیلابیل نعمتونه هم ځای پرځای کړي او دا ددې استازیتوب کوي چې انسان کولای شي خپله ازادۍ په پوره ډاډ او انرژي سره له اسلامي لارې څخه ترلاسه کړي، اسلام د ټولنې، دولت او فرد په اقتصادي فعالیتونو که پر فردي کچه وي او که په ټوله ایزه کچه اغیز اچوي.
ازادي له دوو لارو پېژندل کیږي؛
یو د تیورۍ او پیدایښت (هستي)پېژندنې له پلوه او بله د ټولنیز عمل د لیدلوري له پلوه؛
د خپلواکۍ د ترلاسه کولو انګېزه چې د خدایي ورکړې نوم هم ورته ورکولای شو په انساني طبیعت کې په ذاتي ډول نغښتې وي.

لکه ددې عرب په قول: هر هغه څه چې انسان له سترڅښتن تعال څخه وغوښتل نو خدايتعالی ورکړل اوله هغه پرته پرې بل هېڅ شې په جبري توګه تحميل نه شول او دغه ازادۍ په انساني طبيعت کې د يو ستر امانت په توګه کېښودل شوه خو، هغه د خپلې وړتيا په مرسته کشف او وده ورکړه.

د معاصرې فلسفې پربنسټ خپلواکۍ د انسان ګوهر ده او پيدايښت يې پرې همدې خپلواکۍ ټينګ دی، دغه نظريه له اسلامي جهانبينۍ سره ورته او يو شان ده.

په قرانکريم کې ډېرې ايتونه موجود دي چې د انسان ازادۍ ته هم د ارادې او هم د عمل له پلوه اشاره کوي، دغه راز قرانکريم د بشر د خپلواکۍ په بيلابيلو مرحلو او درجو باور لري، پدې مانا چې ټول انسانان چې د ځمکې پر سر ژوند کوي د مساوي ازادۍ لرل او ترې په مساوي توګه د ګټې اخيستلو توان نه لري. له همدې کبله هرانسان ته د هغه د توان سره سمه ازادي ورکړل شوې.

انسانان د خپلو ازاديو څخه د ګټې اخيستنې د توان ترمينځ دا توپير جوتوي چې قدرت لرونکي اشخاص د ازادۍ اړوند ځواکمنه او کمزوري اشخاص کمزورې انګېزه لري.

د همدې اختلاف پر بنسټ هر هغه څه چې په پيغمبرانو، اولياوو، اجباري ګڼل کېږي له عادي کسانو څخه يې تقاضا(هيله) نه کېږي.

قران کريم پدې برخه کې فرمايي: ستر څښتن تعالی د خپلو بنده ګانو د توان څخه لوړ بار د هغوی پر اوږو نه اچوي دغه اصل د افرادو په بيلابيلو دريځونو کې صدق کوي.

انسان د خپل فطري استعداد پر بنسټ پدې شرط چې پخپله رضايت ولري يوې دندې يا کار په ترسره کولو مجبور ېږي.

ټول الهي اوامر پدې متکي دي، چې ګواکې انسان په ژوند کې د ټولو کارونو ترسره کولو توان لري، څرنګه چې ځيني افراد دغه امر پخپله خوښه ځای پر ځای کوي اوځينې نور يی نورو ته ورسپاري او دهغوی په واسطه يي ترسر کوي، د خپلواکۍ اطاعت کولو او نه کول دواړه په انسان پورې تړلي دې. له کومه ځايه چې هر انسان پخپله خوښه او علاقه او د نورو له لوري د يو عمل په ترسره کولو مجبور ېږي، نو په

همدې سره بيا هر فرد د خپلو اعمالو مسؤل دی او د همــدې مســئوليت لــه کبلــه د مکافاتو ياهم مجازاتو وړ ګرځي.
دا يو منل شوی ديني اصل دی، چې څښتن تعالی هېڅ وخت له وړاندې د برنامه ريزي شوي اعمالو ترسره کول په انسانانو نه تحميلوي.
انسان دی چې خپل د طبيعت چوکاټ جوړوي پــه همــدې بنســټ انســان د خپــل برخليک په ټاکلو کې مسقيماً لاس لري.
که چېرې انسانان پخپله خوښه خپل کارونه ترسره نه کړي او د نورو له خوا پرې پــه جبري توګه دا کار ترسره شي نو دلته بيا د جزا او مکافاتو مسئله په کړن پورې تړلې نه ده او ترسره کوونکی يې ګرم نه شمېرل کيږي، ځکه د جبري عمل ترسره کــول د ترسره کوونکي شخص ګناه او عيب نه ګنل کېږي، او ددې ډول عمل په ترسره کولــو سره به ياد شخص ته د ستر څښتن تعالی له لوري د عذاب او مجزا ورکولو (نعوذبالله) غير عادلانه وي.
له دې وړاندې د کلام ټولې مشاجرې او شخړې بېځايه او ناوړه دي. د جبريونو عقيده د اسلامي ښوونو په وړاندې واقع کېږي. خو پدې سره سره بيا هم جبــري عقيــده د واکمنو له مشورو سره برابره ده او په اسلامي ټولنو کې ورته پراخوالی ورکړل شــوی دی.
اقبال ددې لامل چې ولې د اسلامي واکمنو او مشرانو لــه خــوا د هغــوی اتبــاعو تــه خپلواکي نده ورکړل شوې په لاندې ډول بيانوي؛
اموي موقع غوښتونکو ماديات پرستو په يوه پلمه اړتيا درلوده څو د کربلا ناوړه عمل توجيه او د خلکو د احتمالي خوځښت په وړاندې د معاويه له بغاوت څخه ګټه پورتــه کړي.
يو شخص حسن بصري ته وويل چې امويانو مسلمانان ووژل او خپلــه دا کړنــه يــې د قضاوت لپاره څښتن تعالی ته وسپارله.
حسن بصري وويل: د څښتن تعالی دښــمنان درواغجــن دي پــدې ســره د اســلامي علماوو د نيوکو باوجود خپلواکه عقيده رامينځته شوه څو حکمراوايان يې په مرســته

خپلې ګټې وساتي د اقبال په اند؛ د انسان په مجبوريت او بېوزلۍ باندې د امويانو جبري دندې د اسلام خلاف يوه روښانه او ښکاره ظلم او جفا ده.
البته ټول حکومتونه او حاکمان چې ملت يا وګړو ته ازادۍ نه ورکوي نو د اسلام خلاف عمل کوي او د ګناه مرتکب ګرځي. د يو حکومت يا دولت له خوا خپلو اتباعو ته ازادي ورکول د هغوی د مسلماني اندازه څرګندوي يانې په هر کچه د ازادۍ ورکول د دوی د مسلمانۍ درجه ښايي.
هر انسان د خپلې ازادۍ په روښنايي کې ددې توان لري چې...
۱ ــ پخپله خوښه هغه عملونه ترسره کړي چې د ځان لپاره يې ټاکلي وي؛
۲ ــ هغه عمل چې په ترسره کولو يې مجبور وي نو د ترسره کولو توان ورته ښښل کېږي؛
۳ ــ حتا هغوی چې اصول نه پرځای کوي نو د نه ترسره کولو توان ورته ورکول کيږي، دغه راز هغوی خپلواک دي او د خپلې ارادې څښتنان وي چې يو عمل ترسره کړي او که نه؛
د خپلواکۍ عملي لورى د هر انسان په فردي او ټولنيزو دندو پورې تړلی وي،
هر دنده د وړاندوينې د شرط په توګه ازادۍ او اجرائيه قوې ته اړتيا لري او د قانون له مخې دغه امر د حق په نوم يادېږي.
د ازادۍ حق لرل او د خپلې خوښې کارونو ترسره کولو توان د طبيعي حقوقو په نوم يادېږي.
د خپلې خوښې عمل ترسره کولو او ازادۍ ته طبيعي حقوق ويل کيږي؛
د اجتماعي کارونو ترسره کول او پکې شته ازادۍ ته مدني حقوق ويل کيږي؛
د دولت اړوند کارونو ترسره کولو ازادۍ ته سياسي حقوق ويل کيږي؛
په محکمه کې له خپلو حقوقو څخه دفاع کولو ازادۍ ته قانوني حقوق ويل کيږي؛
حق په خپلواکۍ ټينګ دی ځکه ازادي انسانانو ته د هغوی د دندو ترسره کولو حق ورکوي او له ازادۍ پرته حق هيڅ مانا نه لري، همدا ډول له حق پرته ازادۍ د يو بې ګټې عمل يا د يو داسې مقولې په څېر وي چې مينځ يې تش وي.
په هره ايډيالوژۍ کې ازادي له خپلې تيورۍ سره سه ځانګړې مانا او صبغه پيداکوي،

د بشر حقوق
د غربي او اسلامي نظر او عمل پر تلنه

د بشر حقوقو اعلاميه د فرانسې د انقلاب د لاسته راونې په توګه ۱۷۸۹د اګست په ۲۶نېټه بشپړه شوه هغه نظرياتو چې دې اعلامئې ته د انقلاب د لاربنود قدرت ورکړ هغه د انسان طبيعي حقوق او ملي حاكميت وو، چې د طبيعي حقوقو په سر يزه كې تعريف شوي و او د يو نه ليرد بدونكي او سپېڅلي څيز په توګه منل شوي وو، څكه د هغو حقوقو په اړه داسې فكر كيده چې ګواكې د انسان له طبيعت سره (ګډ) يو ډول ده.

دغه حقوق په دويمه ماده كې د ملكيت او امنيت ازادۍ او استبداد په وړاندې د مقاومت حق په توګه پېژندل شوی وو، خپلواكي(ازادۍ) دوه بنې لرې چې يو فردي او بله يې مفكوروي ده.

د مطبوعاتو او بيان ازادۍ په پينځمه او شپږمه ماده كې ذكر او ساتل شوې دي.

(۶ ــ ۹) فقرې د قانون په وړاندې د برابرۍ اصل او (۵ ــ ۱۳) فقرو يې د مالي او مدني برابروالي اصولو تامينول.

حق د يو شي مالكيت، د يو شي د پكاروړنې د ګټې ادعا يا د يو امتياز او يا هم د قدرت په مانا سره تعريف شوی دی.

له قانوني پلوه د حق مانا په يو شي باندې د انسان حقوقي ادعا (دعوې) ته ويل كيږي، او يا هم د واكدارانو له لوري قانوني او وركړل شوي صلاحيت ته ويل كيږي.

د قانوني حق موجوديت د جبري قانون په شتون دلالت كوي چې يو له بله پرته بې مانا او ژوندی نه پاتې كيږي.

مدنې حقوق هغو حقوقو ته ويل کيږي چې د افرادو په تابيعت پورې تړلي وي او په يو مدني عمل سره د انفاذ په وړاندې واقع او يا هم تعديل مومي، دا په نسبي او مطلقـو حقوقو ويشل کيږي، مطلق حقوقو په انسان کې فطرتآ نغښتي وي.
نسبي مدنې حقوق هغو حقوقو ته ويل کيږي چې د خلکواو دولت ترمينځ موجود وي، لکه د حکومت له لوري ساتنه، د تابيعت حق چې د حکومت سره ده دخلکو په اړوند دی.
د مېرمنې او خاوند، کورنۍ او بچيانو، بادار او غلام ټول له حکومت سره متقابله اړيکه لري او د انسان لپاره فطري او ذاتي خاصيت لري.
د بودير له ويناوو سره سم حقوق پر دولت يا هم حکومت دواړو باندې بر دي.
جانسن پدې عقيده دی چې مدني حقوق د ټولنې هر فرد ته په ځانګړې ډول ورکړل شوي. پداسې حال کې چې سياسي حقوق د رايې په ترلاسه کولو يا په دولت يا اداره کې د ټاکنو په ترسره کولو سره ترلاسه کيږي.
د بودير په عقيده ځيني طبيعي حقوق لکه د خصوصي ژوند حقوق، که څه هم ظاهرا طبيعي دي خو ممکن ريښتني يا وقعي ونه اوسي.
د بشرحقوقو د اعلامئې په برخه کې بل ګام په کال ۱۹۴۸ د ډسمبر په مياشت کــې د ملل متحد له خوا واخيستل شو او د بشرحقوقو نړيواله عمومي اعلاميه چې د ازادۍ د فرمان Magna Carta په نوم هم ياديږي تصويب کړه او د شخصي ژوند، امنيــت، لــه زندان څخه د خلاصون ازادي، او په ښکاره توګه د يوې بېطرفه محکمې لــه لــورې د مذهب، وجدان، ټولنو، کار، زده کړې او پالنې ازادي او په علمي او هنري برخو د خلکو برخه اخيستنه ورسره وروسته ورزيات کړل شول.
غربي متمدنه نړۍ مجبوره وه چې اوږده لار ووهي څو د بشر حقوقو اعلامئې ته ځــان ورسوي، د ملل متحد اعلاميه د فرانسې د حقوقو له اعلامې وروســته د يــوې نيمــې پيړۍ په تيريدو باوجود د ټولې نړۍ په ځانګړې توګه د دريمې نړۍ هيوادونو د نژادي، رنګي، ايډيالوژيکي، ديني او مذهبي ارادو په رامينځته کولو کې ناتوانه شول.
د پرمختللو هيوادونو په انحصار کې د ازادۍ، بشرحقوقو او حاکميت تفسير په ښکاره توګه ثابت شويدی، پداسې حال کې چې غير انساني کړنې، تېري، اســتبداد، وران

کاري او د استعمارگرو لوري، د دريمې نړۍ هيوادونو په داخلي او بهرنيـو چـارو کـې لاسوهنه ټول هغه څه دي چې دوی د ازادۍ او بشر حقوقو د ساتلو نوم ورکوي.
د ازادۍ د لارې مبارزين به د دهتشتګرو او انسان وژونکو په نوم وهل او ټکول کيدل هر هغه څه چې د ازادۍ ټولنې او بشرحقوقو د اتلانو په خوښه نه وو نو د دوی دا کړنه به د نړيوالو ډله ايزو اړيکو په وسايلو کې د بشرحقوقو څخه تخطي او سر غړونه ګڼل کېده برعکس هغه هيوادونه چې په ښکاره ډول د تبعيض سياست پر مخ وړي له هغو هيوادونو سره چې ځان په اصطلاح د بشر حقوقو مدافعين بولي د نـږدې اړيکـو پـه اساس په ښکاره توګه سترګې پټوي.
صهيونستانو يا نظامي ديکتاتورانو او د خلکو ضد نظامونه چې د خپلو غربي بـادارانو ګټې خوندي او تامينوي، ملکي خوځښتونه ټکوي او خپل دا عمل د مذهبي متعصبانو او د کلتور دښمنانو په وړاندې مبارزه بولي او توجيه کوي.
په عمومي توګه ازادۍ او د بشر حقوق د تمدن د پوليسو(ساتونکو) او تفوق ګرايانو د غوښتنو په رڼا کې تفسيريږي.
که چيرې په اسلامي اصولو کې د تبعيض او تنګ نظرو پرته يو رښتينی توپير وشي او په ريښتنې سترګه ورته وکتل شي، نو دا ادعا به په سمه توګه ثابته شي چې د اسلام سپيڅلي دين څو پيړۍ وړاندې د بشرحقوقو اړوند يو نړيوال پيغام وړانـدې کړيـدی چې پکې ټولې کورنۍ نيمګړتياووې او نا برابروالی په تيوري او عملي ډول حل شـوې دي.
اسلام په يو شمير عقايدو ولاړ دی او دا عقايد د سي پي پير چـې د اصـالت فلسـفې بنسټګردی له عقايدو او نظرونو سره جوت توپير لري. که څه هم دا يې د پيروانو لـه لوري عملي کيږي پداسې حال کې چې هغه نظرونه چې عملي بڼه ونلري پخپل حـال پاتې کيږي.
له همدې ځايه ده چې، هر هغه څه چې اسلام تبليغ کړل نو ټول د رښتنيو او اصيلوو مسلمانانو له لوري عملي او پلي شول. له کومه ځايـه چـې پکـې د تيـورۍ او عمـل مطابقت په بشپړه توګه حل شوی که چيرې په کـوم خـای کـې ددې دواړو تـرمينځ

توپير او نابرابرۍ ته وکتل شي کولای شو ووايو چې پداسې حالاتو کې د اسلام اساسي شرط يانې په عقيده باندې عمل نه دی شوی.
اسلام له لغوي پلوه خپل رب ته د تسليميدو په مانا دی او دا تسليميدل پخپلو انساني غوښتنو برلاسی، د يو کسب او کمال د ترلاسه کولو لپاره مبارزه کول او د هغوی لپاره نه ختميدونکې مبارزې رامينځته کول دي.
همغږي هغه وخت د انسان په ژوند کې تضمين او تامينداى شي چې يو د بل ترڅنګ ولاړ او هر يو خپل مسئوليت وپيژني.
دې حقيقت ته په پام سره چې ټولو ته د بشرحقوق ورکړل شوي نو خلکو متوازن او عادلانه جزا او مکافات ورکړل شي، اسلام هغه وخت چې ننی پرمختللی غرب په تيارو او ظلمت کې شپې او ورځې تېرولې او د ازادۍ او بشرحقوق له معقولو څخه په بشپړه توګه خبر نه وو د لومړي ځل لپاره د دې ټولنې بنسټ کيښود.
که څه هم د يونان ستر تمدن له اسلام څخه وړاندې په بنيادي دولتونو کې د ډيموکراسۍ يو ابتدايي شکل معرفي کړی وو، وروسته روميانو هم د لنډې مودې لپاره يو شی چې د ډيموکراسۍ په شکل ښکاريده بنسټ کيښود، خو د يونان په ډيموکراسيو کې يوازې نارينه ازاد او ښځو په کې د رايې ورکولو حق نه درلود، او غلامان له هيڅ ډول حقوقو څخه برخمن نه وو د روم پراخه امپراطورۍ په واقيعت کې د يوه غلام دولت خاوند وو، چې په هغه کې يوازې اراده او حاکمه طبقه له ځينو حقوقو څخه برخمن ول.
د بيزانتين امپراطورۍ (د ختيځ روم) چې د روم امپراطورۍ ځای يې ونيو هيڅکله يې هم د حضرت عيسی ع تعليمات او ښوونې عملي نه کړې.
د فکري ازادۍ په ورکولو او د عيسويت اصولو په اړه يې د پوښتلو مخنيوی وکړ، پاپانو (مذهبي مشران) هم په همدې اندازه د ازادو پوښتنو د زغملو په وړاندې مبارزه ونه کړه.
په شاهي استبدادي او روحاني حکومتونو کې عيسويت د ديني او مذهبي اقليتونو په مقابل کې له تبعيض څخه کار اخيستل کيده يا به هم اعدام کيدل.

ټولنیز جوړښت ـــــ د پارس امپراطورۍ سیاست هم په عین انــدازه اســتبدادي وه، څنګه چې پکې یوازې روحانیون او اشراف له ځینو حقوقو څخه برخمن وو پــه هغــې ټولنه کې به عادي وګړو اصلآ د یو ازاد فکر کولو حق نه درلود او لاسرسی یې ورتــه ناممکن وو او له ټول حقوقو څخه بې برخې وو.
د هندوستان ټولنه او دولت هم پر همدې طبقې ټنیګ دی او ټولنه یې د ټیټو طبقو او مطلق اکثریت څخه جوړه شوېده خو هېڅکله هم له دوی سره د انساني موجــود پــه څیر چلند نه دی شوی.
دوی په همدې بدو حالاتو کې ژوند کاوو چې د اسلام سپیحلي دین ظهــور وکــړ او د ټولو هوساینه او ارامتیا یې د نژادي، فکري، رنګي، قومي، عقیدوي تبلیغــاتو پرتــه او ورته د مساوي حقوقو ورکړه تضمین کړه.
د راشدین خلفاوو تر ځلانده دورې وروسته اسلامي حکمروایانو د اسلام د پیغمبر او اصحابوو له لارې څخه ووتل خو ددې باوجود یې تیرو یا معاصرو هیوادونو خپلو خلکو ته ډېره ازادۍ او حقوق ورکول نه یوازې مسلمانان بلکې د اسلامي دولت په خاوره کې غیر مسلمان هم له پوره ازادۍ څخه برخمن وو.
سید امیر علي پخپل اثر (د اسلام روح) کې وایي چې اسلامي دولتونو هیڅکله هم د نورو عقایدو کې لاسوهنه نه ده کړې. پداسې حال کې چې اورتوډکسانو به یهودان او نسطوریان په وحشیانه ډول اعدامول او وژل نو پداسې حال کې اسلام دوی تــه پنــاه ورکړه او د هغوی له ظلمونو څخه یې وساتل دغه راز اروپایي عیسویانو به جــادوګرې ښځې او فاسدالعقیده وګړي په اور سوځول یهودانو او سیکولرانو(بې دین) به له عــام وژنو سره له مینځه تلل.
اسلامي مشرانو به خپل غیر مسلمان غړي په پراخې سینې سره زغمل هغوی ته بــه یې پخپل دولت او امپراطورۍ کې مساوي حقوق ورکول، د اسلامي دولت هره اداره به د مسلمانو اتباعو په څېر
د ټولو پرمخ پرانستې وه.
پخپله د اسلام ستر ښوونکي (اموزګار) له یوې یهودي یــا عیســوي ښــځې ســره د مسلمان سړي سره واده حلال او قانوني اعلان کړی وو، هغــه حقــوق چــې د اســلام

سپيڅلي دين غير مسلمان اتباعو، ښځو او غلامانو ته ښښلي وو په بشپړه توګه بې ساري او انقلابي وو.

د ازادۍ او حقوقو قراني مفهوم:

د حقوقو او ازادۍ ترمينځ نه بېلېدونکې او متقابله اړيکه موجوده ده، پدې مانا چې له يوې خوا له ازادۍ پرته حق مانا نلري او نه ترلاسه کيږي، له بلې خوا حقوق د انسان ازادۍ تر يوې کچې تضمينوي، دغه راز حقوق او دندې هم يو له بل سره متقابلې اړيکې لري، هر حق چې انسان ته ورکول کيږي نو ورسره انسان د يوې دندې ترسره کولو ته مجبوروي او هره دنده چې د انسان له لوري ترسره کيږي نو د هغه لپاره د ځينو حقوقو څخه د برخمنتيا لپاره زمينه برابروي.

دنده پخپله د نورو حقوقو ته د درناوي په مانا ده، او دا درناوی پخپل وار سره هر انسان ته د حقوقو ترلاسه کولو او عملي کولو لپاره په ازاده توګه زمينه برابروي.

د انسان ازادۍ پدې دلالت کوي چې ګواکې ټول انسانان يو ډول ازادۍ او حقوق لري، له دې وينا څخه دا پايله او منطق په لاس راځي، چې د هر انسان ازادۍ د نورو انسانانو په ازادۍ سره تړل کيږي، خو دا قيد له فرد څخه خپله ازادي نه اخلي بلکې، پر ځای يې د ټولو انسانانو د ازادۍ ساتنه او ملاتړ هم کوي.

که چيرې يو فرد ته اجازه ورکړل شي، چې تردې کچې له خپلې ازادۍ ګټه پورته کړي چې د نورو د ازاديو د کموالي او غصب سبب شي، نو پدې صورت کې به سره بيره پردې چې د هيچا ازادۍ پاتې نشي بلکې د ازادۍ مفهوم او مانا به هم ورسره له مينځه لاړه شي.

په همدې ترتيب ازادۍ پخپل ذات کې حق او حق يوه دنده ده، ځينې وخت دنده پر حق وړانديوالی لري.

بيلګه: يو انسان خدای پېژني او د هغه اطاعت کوي، د غه دوه عملونه د اسلام سره سم د هر انسان لومړنۍ دندې دي، البته ددې دندو لپاره وروسته حقوقي تخصيص ورکول کيږي.

د څښتن تعالی په وړاندې په سمه توګه د دندې اجرا کول هغوی ته لاهم زياتې او ارزښتناکې ازادۍ ورپه برخه کوي. دا ډول ازادۍ انسان د څښتن تعالی په نافرمانۍ

کې هم پیداکوي خو دا نافرمانۍ به انسان د نړۍ د غلامانو په یــوه بــده او ویرونکــې څېره بدل کړي.
برعکس د خدای تعالی د اوامرو اطاعت انسان له ډېرو ناړوه اړیکو څخه ژغوري دغــه اطاعت انسان ته نور حقوق او ازادۍ هم ورکوي، معمولآ حقوق پر دنــدو وړانــدېوالی لري او وړاندې شمېرل کیږي.
اصلآ ازادۍ، حق او دنده د یو مثلث درې ضلعې دي، او پدې مثلث کې قاعده د ازادۍ په توګه ګڼل کیږي، ولې که چیرې د مثلث هره ضلع له مینځه لاړه شي نو مثلث هــم ورسره له مینځه ځي.
اسلام پورتنیو درې واړو اصلونو ته یو ډول حقوق ورکړي دي، او درې واړه یوځای د یو مسلمان اخلاقي، ټولنیز او سیاسي چلند انځوروي. دیني چلند د انســان د بیلابیلــو لورو او کړنو د ټولګې یوه برخه ده.
د څښتن تعالی پېژندنه او اطاعت د انسان له اخلاقي، سیاسي او ټولنیز چلند له ډلې څخه شمیرل کیږي.
په حقیقت کې د چلند دغه بیلګې چې په بیلابیلو نومونو یادېږي یو له بل سره تړلــي دي او یو له بل پرته د تشخیص وړ نه دي، اسلام د انساني چلند ټــول حــالات د یــو موجود په توګه یو له بل سره تړلي بولي.
اسلامي جهان بینۍ انساني چلند ته؛ د یووالي اوهمبستګۍ له پلــوه ګــوري، د ټولــو انساني فعالیتونو موخه په ټولو سحطو(پړاونو) کې د عدالت رامینځته کول او تامینول دي.
له کومه ځایه چې په قران کریم کې په ټوله ایزه توګــه د ازادۍ تضــمین شــوی لــه همدې پلوه د مومن او غیر مومن ترمینځ توپیر نشته په قرانکریم کې چې د کوم عمل ترسره کولو امر شوی خیر او کوم چې منع شوی د شر راوړنکی دی البته خیر او شر د ټولو لپاره یو ډول دي، خیر او شر د حلالو او حرامو بنسټ یا اساس ګڼل کیږي.
څوک چې د څښتن تعالی اوامر چې د اسلام ستر پیغمبر حضرت محمد له خوا ورتــه رسول شوي دي پرځای کړي، لکه: پیغمبر هغوی ته د خیر کار کولو امر او د شر له کار

يې منع کوي. له اوړو څخه يې دروند بار لېرې او د هغه چاچې لاس بند وي(بيوزلي يې لاس نيولی وي) پرانيزي او له دې ډول حالت څخه يې ژغوري.
د خير او شر دغه اساسي اصل د شيانو او اعمالو طبيعت په سمه توګه د پلي کيدو وړ دی له همدې پلوه ده چې دا دين د فطرتي دين په نوم هم يادېږي، څرنګه يې چې مخکې يادونه وشوه هيڅ طبيعت په ځانګړې توګه پر انسان نه دی تحميل شوی خو، هغه پداسې ډول پيداشوی چې د هرڅه خوړونکی (حلال شيان، غوښه او ترکاري) دی پدې سره مونږ ددې ايت(لااکراه فی الدين) په مانا ښه پوهيدای شو.
څښتن تعالی هغه څه چې انسان ورڅخه په ازادنه او اسلامي توګه ګټه پورته کوي او ورڅخه خوند اخلي نه دي منع کړي، او هغه کارونه چې د انسان د خواشينۍ اوزيان لامل ګرځي(بغاوت، بې عدالتی، نابرابری، ناوړه کارونه او داسې نور) منع کړي دي.
د عدالت په راليږلو کې څښتن تعالی د انسانانو په ټولو کارونو کې د سختۍ نه بلکې د اسانۍ غوښتونکی دی.
د قرانکريم ټول اياتونه چې عدالت ته پکې اشاره شوې انسانانو ته يې پرته له کوم تبعيضه د پلي کيدو امر شوی او د پلې کيدو وړ دي، لکه خدای تعالی خپل پيغمبر ته داسې فرمايلي دي:
ژباړه: ما ته نه يې لېږلی خو ټولو عالمانو ته د يو لارښود او رحمت په توګه؛

په اسلام کې د بشر حقوقو ځانګې:

د اسلامي قوانينو او مقرراتو په اساس که څوک په يوې مور چې حامله وي او د ماشوم پيداکيدو وخت يې نږدې وي فشار راولي او د فشار په پايله کې يې ماشوم مړ شي نو بايد په مقابل کې يې بايد خونبها(د وينې په مقابل کې پيسې ورکول) ورکړي، که ماشوم نارينه وي نو پيسې بايد د ماشوم کورنۍ ته ورکړل شي، که چېرې له مور پلار څخه د يوه د جنين د خرابيدو سبب وګرځي نو له مقابله لوري څخه يې خونبها يا پيسې اخيستل کيږي.
که چېرې نطفه د مور په رحم کې وي او پلار يې مړ شي، او پلار بل ماشوم هم ولري يانې د نطفې ورور يا خور موجود وي نو هغوی د پلار د ميراث مستحق ګرځي

د انسان د حقوقو د دفاع لپاره اسلامي فتوې شتون لري او داسې ادعا کوي:
ای! خویندو او ورونو منتظر اوسئ څو ماشوم پیداشي او برخه یې د نارینه او ښـځینه په اساس وټاکل شي، یا له دې پلوه چې یو ده او که دوه یا ددې لپاره چې حقوقي بڼه په ښه ډول په پام کې ونیول شي او له حق څخه په سمه توګه دفاع وشي، نو هغـوی باید دا نامالومه نطفه د دوه هلکانو په توګه فرض کړي.
په همدې سره باید د دوه زامنو برخه په امانتدارۍ سره وساتي او پاتې برخـه پخپـل مینځ کې وویشي، دغه عمل د دوه راتلونکو ماشومانو راتلونکی تضمینوي.
ځکه کله چې پیداشي نو له هغه برخې څخه یې د پوښاک، خوراک او څښاک کې ګټه پورته کوي.
که چیرې د دوه ماشومانو پرځای یو پیداشي نو د بل برخه د ټولو ترمینځ په مسـاوي توګه ویشل کیږي، پدې صورت کې د بشر حقوق په فوق العاده وخت کې تـامینیږي، چې انسان تراوسه کوچنی، کمزوری، او له حقوقو څخه د دفاع چمتـوالی نلـري بیـا چېکله ماشوم پیداکیږي نو د وخت په تیریدو او د ژوند له حالاتو سره سـم حقـوق زیاتوالی مومي که څوک پدې وخت کې ماشوم ووژني که، یو ورځیني هـم وي، نـو د کامل انسان په څیر له ټولو حقوقو څخه برخمن دی او د بشـپړ (خونبهـا) مسـتحق ګرځي.
تردې چې که د ماشوم قاتل د هیواد یو شتمن او یا هم پاچا وي او کورنۍ یې د هیواد کمزورې او بیوزله هم وي، پدې صورت کې که قتل په قصدي ډول ترسره شوی وي نو کورنۍ یې درې حقونه لري...
د قصاص غوښتو اقدامات وکړي او هماغه کمزوری او بیوزله پلار ددې حق لري چـې شتمن اومعتبر قاتل په قتل ورسوي، پلار دا حق هم لري چې د قاتل له وژلو څخه تیر او په مقابل کې یې پیسې واخلي.
په لومړۍ مرحله یو ماشوم د بلوغ تر وخته پورې کورنۍ که بیوزله او که شتمنه د هغه خوراک، پوښاک او نورو اړتیاو د پوره کولو مسولیت په غاړه لري.

په دويمه مرحله کې باید نور مسلمانان او بیت المال د هغه تکافل یا روزنه پــه غــاړه واخلي، که څه هم نور ښوونځي د یو متوفي بچیانو ته دا حق ورکــوي ترڅــو د خپلــو اړتیاوو پوره کولو لپاره د پلار جایداد وپلوري.
خو اسلام ورته دا اجازه نه ورکوي، په اسلام کې د لازم ګڼل کیږي چــې د هغــه بــې روحه جسد ومینځي او په یوه پاکه تکه کې تاو او په بشپړ درناوي سره یې خاورو ته وسپاري.
د اسلامي قوانینو پر بنسټ انسانان ترمړګ وروسته هم حق لري چې د خپل ملکیت په اړه یې وصیت عملي شي، هیڅوک حق نلري چې د متوفي وصیت نامه کې بــدلون راولي، زیاتوالی او کموالی پکې راولي، ځکه ستر څښتن تعالی د وصیت تغیروونکــی انسان دا ډول تهدیدوي؛
هغه څوک چې د وفات شوي شخص وصیت ته بدلون ورکوي نو باید له محکمــې او د دعوې له ثبوت وروسته پخپلې سزا ورسول شي.
انسان پخپل ژوند کې په کورنی، چاپیریال او ټولنې ځانګړي حقونه لري، اسلامي فقې په پوره ځیرتیا سره دا حقوق څیړلي.
د مستحق شخص او یاهم څوک چې ددې حق مسئول وي داسې حکم کوي: پــه هــر وخت کې اسلام د عقل او استدلال په پام کې نیولوسره حق خپل مستحق ته سپارلی دی.
کله چې انسان نړۍ ته سترګې غړوي او لومړنۍ معنوي اړتیا یــې د مناســبو خــواړو، لباس او د ښکلي نوم ټاکل دي، دا نوم باید پداسې ډول وي چې هرکله چــې د ده پــه وړاندې مخاطب واقع شي نو دی باید ورسره د عزت او غــرور احســاس وکــړي نــه د حقارت او شرم.
له همدې ځایه ده چې د اسلام سپیڅلي دین کورنۍ ته د خپــل ماشــوم لپــاره د یــو ښکلي نوم ټاکلو امر کوي او ددې کار لپاره یې مور پلار مامور کړي دي.
د ماشوم بل حق که څوی وي او یا لور د هغوی د پالنې او زده کړې وســایلو برابــرول دي. څو په سمه توګه زده کړه ترلاسه کړي، تر هغې کچې چې ماشوم وکولای شــي،

چې قرانکریم ولولي او په مانا یې هم ورسره پوه شي. لوستي(باسواده) مور او پلار مجبور دي چې خپلو ماشومانو دا حقوق ټول په سمه توګه ادا کړي.
که چېرې مسلمانو کورنیو د قرانکریم دا امر په سمه توګه پرځای کړای وی نون به هیڅ یو مسلمان نالوستی (بیسواده) نه وه پاتې شوی او ټول به د زده کړې خاوندان شوي وو.
ځکه هر ماشوم پلار لري، او هر پلار مکلف دی چې په سمه توګه د خپلو ماشومان روزنه او پالنه وکړي، د یتیمانو د زده کړې مسولیت د نورو په غاړه اچول شویدی، پدې سره د مسلمانانو د غفلت ګناه نباید په غیرعادلانه او ناځوانه توګه د اسلام او فقې په غاړه واچول شي.
څرګند حق چې بچیان یې په پلار لري هغه د بچیانو د واده مسئله ده چې بلوغیت ته د رسیدو سره سم یې باید ورته چمتوالی ونیسي، چې دا خدایي امر په هیڅ ډول له نورو انسانانو پټ ندی
البته ددې حق پرځای کول د انسانانو د ژوند له اقتصاد او نورو حالتونو سره مستقیماً تړلی دی.
په همدې ډول ماشوم په کورنۍ داحق هم لري، چې له ده څخه په سمه توګه ساتنه وکړي او د روزنې برخې ته یې خورا زیاته پاملرنه وکړي، خو د اسلام سپیڅلي دین پدې برخه کې د میندو د فطري او طبیعي مینې په پام کې نیولو سره دومره ټینګار نه دی کړی.
البته دا پر بچیانو ده چې پر مور د خپل حق په مقابل کې پخپل وار سره د هغې درناوی وکړي له کومه ځایه چې ددې درناوي نشتون د بچیانو له لوري شتون لري اسلام د موضوع پدې بنې ډیر ټینګار کړیدی.
پر هیواد او ټولنه د انسان حق دا دی چې په لومړي ګام کې د هغه د مال، ژوند او عزت ساتنه وکړي، اسلام پدې ډول مواردو کې د پکاروړنې ځینې قواعد او لاروښونې په لاندې ډول وړاندې کړي...
اسلام د ځینو مواردو پرته لکه له جسمې او انساني کرامت څخه باندې ربړونه هیڅ وخت خپل قانوني حد کې نه دی ګڼلی، پدې مانا که یو څوک بل کس ووژني توپیر

نکوي، چې مقتول څومره کوچنی او کمزوری دی د مقتول اولیاء دا حق لري چې په لومړي ګام کې له حکومت څخه د قصاص غوښتنه وکړي او د ثبوت په صورت قاتل د مقتول په غچ کې په قتل ورسوي.
اسلام د خپلو دښمنانو د دا ادعا برعکس قصاص د یوې ټولنې د بقـا لپـاره مهمـې او ضروري وسیلې په توګه ګڼلی دی، او په هغه کې هیڅ ډول شخصي انګیزې شتون نه دي نغښتې.
پدې مانا که قاتل د قتل په جرم وژل کیږي نو په راتلونکي کې به هیڅوک ددې جرئت او کوښښ ونکړي چې په قصدي ډول بل شخص ووژني.
که چیرې یو څوک د بل چا مال پټوي(غلا کوي) نو د غلا په اندازه متناسـبآ د د غلـه څلور ګوتې یا لاس پرې کیږي.
که چیرې په لویه لار یوه کوچنی غلا هم وشي نو د غله دا عمل(کړنـه) بغـاوت ګڼـل کیږي، او شدیده جزا باید ورته ورکړل شي.
که څوک په غیر اسلامي توګه د جماع په عمل لاس پورې کړي نو اسـلامي قوانینـو ورته له درو څخه پیل بیا تر سنګسارولو پورې حد ټاکلی دی، پدې موده کې قـوانین پداسې شدید ډول پلي کیږي چې د ناموس حیثیت یې په سمه توګه وساتل شـي او څوک بیا ددې جرئت ونکړي چې د یو مسلمان په ناموس تیری وکړي.
او یا زنا کارې ښځې مجبوره نشي چې حرامي بچیان وزیږوي، باید له زیږیدو وروسته یې ووژني او د قتل په عمل لاس پورې او د ګناه مرتکبې شي او یا حرامیان بچیان په یوه سپیڅلې ټولنه کې د خپلې ددې بې عزتی او بې حیثتی په بـدل کـې پـه لویـو ورانکارو اوجنایت کارانو بدل کړي.
دغه راز ددې امکانات شته چې له هلکانو سره چې وغواړي که ونـه غـواړي لواطـت وشي، نو وروسته په دوی کې د ستړ یا اوغم احساس وده کوي، او بالاخره همدا هلکان په ټولنه کې په سترو جنایت کارانو، ظالمانو او انسان وژونکو افرادو باندې بدلیږي.
ددې ټولنیزو خطرناکو عواقبو د مخنیوي لپاره د اسلام سپیڅلي دین د زناکارو ښـځو او هغه نارینه چې لواطت کوي سخته او شدیده سزا ټاکلې ده.

خو غربي ټولنې چې په هغو لواطت او زنا د ورځيني ژوند يو عادي عمل ګڼل کيـږي، ددې ډول سزاګانو مخالف او د بشر حقوقو خلاف يې بولي او په بد نوم يې يادوي. خو له دې ډول عملونو څخه د ايډز ناروغۍ پيدايښت د اسلام سترې فلسفې د اسـلامې عقايدو دښمنانو لپاره هم ثابته کړې ده. اسلام د انسان ژوند، ملکيت او حيثيـت تـه خورا درناوی لري او ساتنه يې چې په هره بيه وي کوي، تيری که د يو زمـري، ليـوه، پړانګ او ياهم انسان له خوا هم وي يو ناوړه عمل دی او په کلکه بايد مخنيوی وشي.
هر تيری کوونکی چې له هره خوا وي بايد له خپل جرم سره متناسبه سزا وويني، څو تيری او تيری کوونکی دواړه له مينځه يوړل شي. د نورو دينونـو پيـروان او فکـري ښوونځي چې تراوسه د اسلامي اقداماتو چې سرچينه يې الهي اوامر دي، بې خبره او عاجز پاتې دي د هغو ترسره کولو په وړاندې مخالفت ځرګندوي او په وړانـدې يـې د خپلو نيوکو غږ پورته کوي.
اسلام وايي: که د انساني حقوقو لس تيري کوونکو ته جزا ورکړل شي، نو په زرګوونو خلک به د غلا، جنايت او په ځان، مال او ناموس له تيري څخه په امن کې شي. په دې صورت کې به خلک له ويرې پرته خپل کارونه په سمه توګه ترسره کړي او هغه څوک چې د نورو په حقوقو د تيري او غلا اراده لري کيدای شي دا کسان د خپل عمل د سزا د ويرې له کبله له خپلې ارادې تير او دا کار ترسره نه کړي او ټولو هغو کارونو تـه بـه مخه کړي چې د ټولنې لپاره ګټور او د افرادو په خوښه وي.
ايا دا واقعيت نه دی چې د جنايت کارانو او تيري کوونکو افـرادو شـميره د ټـولنې د نيکو او سمو افرادو په پرتله ټيټه ده؟
ايا دا واقعيت نه دی چې د اسلامي قوانينو په عملي کولـو سـره د تيـري کوونکـو او جنايت کارانو د تيري او جنايت مخنيوی سبب ګرځي؟
ايا د اسلامي جنايي قوانينو په پلي کولو سره به د يوې ټـولنې وګـړي داسـې فکـر ونکړي چې اسلام د مظلومانو او نيکو خلکو ملاتړی دی نه د ظالمانو او تيری کوونکو؟
ايا دابه ضروري وي هغه اشخاص چې د ټولنې په وړاندې مخالفت ځرګندوي او ورسره جنګيږي او د نورو د ازادۍ خنډ ګرځي، د هغوی د پرمختګ مخنيوی کـوي ورتـه د انسان نوم ورکړو او دوی ته دې د بشر حقوق ورکړل شي؟

ایا دا لازمه ده چې جنایت کاران، قاتلان، غله، تیری کوونکي په لنډه توګه د انسانیت دښمنان له ټولنې څخه هیله ولري چې حقوق ورته ورکړل شي.

ایا د جنایت کارانو او تیري کوونکو په وړاندې سل سلنه د اسلامي قوانینو پلي کولو مخالفانو د خلکو ژوند، ملکیت او ناموس په ته په درناوي قایل دي؟

ایا هغوی د جنایت د مخنیوي په موخه د اسلامي احکامو په پرتله له ځان سره غوره لارې چارې لرئ؟

ځنګه چې د هغوی د حل قانوني لارې د دیارلسو پیړیو لپاره د ازمایښت لپاره وړاندې شوي خو تراوسه لانه دې بریالي شوي چې غلا او جنایت له مینځه یوسي، خو هغوی برعکس په هر وخت کې د جنایت په کمي او کیفي کې مرسته کړې ده.

په پوره باور سره هغه څوک چې غواړي د امن او سولې په فضا کې ژوند وکړي، او د نورو د تیري لاندې رانشي او د همدې غوښتنو لپاره اسلامي قوانین یوازینۍ وسیله بولي او له اسلام څخه به د داسې قوانینو په وړاندې کولو کې راضي او خوښ اوسي.

بله موضوع چې دلته د بحث وړ ګڼل کیږي د عقیدې ازادۍ ده پدې مورد کې هم اسلامي اصول په عقل او منطقي استدلال ټینګ دي پدې مانا چې انسانان له ازادۍ څخه ناوړه ګټه پورته نه کړي نو اسلام هغوی ازاد ګڼلي دي، د عقیدې په څرګندولو کې د ازادۍ څلور احتماله موجود دي.

۱ ــ انسان ازاد دی چې یو عقید مطالعه ، درک او انتخاب کړي؛

۲ ــ انسان د هر ډول عقیدې په لرلو کې ازاد دی؛

۳ ــ انسان ازاد دی چې خپله عقیده وساتي او دوام ورته ورکړي؛

۴ ــ انسان ازاد ده چې خپله څرګنده او نورو ته وښايي؛

د لومړۍ مادې(انسان ازاد دی چې یوه عقیده مطالعه، درک او انتخاب کړي) په اړه باید ووایو چې ددې قاعدې منځپانګه له استدلال څخه مستقله ده او په اسلامي سرچینو کې د هغه مخالف په نوم څه موجود نه دي، قرانکریم پدې برخه کې ځینې لارښوونې کړي او ستر ښتن تعالی وایي:

زما هغه عبادت کوونکي ته بشارت ورکړئ، چې ټولو بیانیو ته غوږ ږدي او له هغوی څخه یې غوره ټاکي او د عملي کولو لپاره یې هڅې او کوښښونه پیلوي، پدې سره د

لومړۍ مرحلې د عقيدې ترلاسه کولو سره انسان له ځان غولونې څخه لاس اخلـي او غواړي ځان پورې تړلې اړوندې چارې وپېژني.
دا هيله لري او غواړي چې پخپل ژوند کې نيکمرغي او سعادت ترلاسه کړي د خپلـو ګټو د ساتلو په اړه فکر او د هغوی د لا زياتوالي لپاره کوښښ کوي.
اسلام سپيڅلی دين څوک نه مجبوروي چې په ګوډ او ړوند ډول کـوم عمـل ترسـره کړي، له خپلو تړلو ژمنو تير او يوازې د اسلامي سرچينو او اسنادو پيروي وکړي. بلکې اسلام ورته په ښکاره توګه ددې اجازه ورکوي چې هرې بيانيې ته غوږ ونيسي او هـر موضوع يې چې د خوښې وړ وي ورته رسيده ګي وکړي (ځان ورته ورسوي) هغه بايد د اسلامي موضوعاتو له اوريدو وروسته خپل عقل او استدلال پکار واچوي وروسته هر هغه څه يې چې عقل او ذکاوت غوره کړل وتاکي او پکاروړنه يې پيل کړي.
وروسته انسان له دې پړاو څخه تيريږي او پخپله د عقيدې ازادۍ مني.
اسلام د حق او باطل، سم او ناسمو کړنو د مکافاتو او مجازاتو پـه اړه خپـل نظريـات وړاندې کړي دي، که چيرې پخپله عقيده د کومې اشتباه مرتکب شوی وي نو خپلـه عقيده دې بياځلي نوې او اسلام دې قبول کړي.
قرانکريم د کلکو اسلامي عقايدو د بيخبينا په توګه وايي:
۱ــ دا قرانکريم ستاسو لپاره د يوې يادونې په توګه رالېږل شوی ترڅو د هـر چـاچې خوښه وي له لارې يې څښتن تعالی ته نږدې شي.(19: 73)
۲ ــ قرانکريم د ستر څښتن تعالی له لويو نښو او اياتونو څخه شميرل کيـږي او ددې لپاره نازل شوی چې خلک وويروي، هر يو له تاسو چې غواړي نيکمرغه ژونـد ولـري بايد د قرانکريم احکام عملي او هرڅوک چې غواړي برعکس بدمرغه ژوند ولـري نـو ددې احکامو نافرماني دې وکړي.
۳ ــ قرانکريم د هغو وګړو لپاره لارښود او زده کړه ده، چې غواړي دا مستقيمه لار په مخکې ونيسي. (81 ! 27 _28)
وګورئ چې ستر څښتن تعالی عالمان او ادميان چې د قرانکريم اوامر يې په پام کـې نيولي وي، د ژغورنې او لارښوونې لپاره يې د يوې وسـيلې پـه توګـه شـمېري خـو هيڅوک نه مجبوروي چې هرومروپدې ايمان راوړي او اوامر يـې پرځـای کـړي. پـه

پرځای کولو سره یې د خلکو اراده برسیره کوي او د یو خپلواک فاعل په څیر یې ازادوي چې هر څه یې زړه غواړي وکړي.
خو ددې یادونه ورته کیږي چې د خدایي عدالت پر بنسټ به د خپلو اعمالو ځواب وایئ.
نبوي احادیث هم د اسلام د ستر پیغمبر د اقوالو په پیروي کې د انسانانو ژغورنه تغښتې بولي، په هغوی کې هم د انسانانو په وړاندې له زور او جدیت څخه کار نه دی اخیستل شوی او انسانان یې ازاد پر ښښي دي.
دویم احتمال: انسان ازاد دی چې هر ډول عقیده ولري، پدې مانا هر کله که کوم انسان د ځان لپاره عقیده ټاکي نو هیڅوک حق نلري چې د هغه عقیده تقبیح او پکې مداخله وکړي، او هغه عقیده چې د انسان په خوښه نه وي پرې په زوره تحمیل شي.
د غیر عادلانه افکارو تحمیل بې ګټې پایلې له ځانه سره لري، پدې برخه کې هم لیدل کیږي چې اسلام د عقل او طبیعت د اصولو په چوکاټ کې پریکړه کوي او ټولنې ته یې وړاندې کوي.
د اسلام ستر پیغمبر تل د اسلام له دښمنانو سره ازاد بحث کړی دی او د قوي او منطقي دلایلو په پایله کې یې هغوی ته قناعت ورکړې او هغوی هم ورسره ایمان راوړی او مسلمانان شویدي.
بله موضوع چې ددې بحث ترڅنګ لازمه ګڼل کیږي داده چې که څوک په ازادانه او خپله خوښه دین وټاکي او ځان د هغوی د اصولو او مقرراتو په محدوده کې راولي نو نباید مجبور او مقید وګڼل شي،
ځینې وخت یو هوښیار شخص پخپله اراده سطحي(سر سریزه) ازادي یوې خواته کوي او ځان او ټولنې لپاره ګټورو قیدونو او محدودیتونو ته مخه کوي، دا داسې کیږي لکه چې یو شخص په یوه پراخ او ارته دښته کې له اوسیدو لاس واخلي او ځان د یو بند ښار د څلور دیوالونو په مینځ کې ارامه احساس کړي، البته دغه امر هغه وخت د منلو وړ دی چې هغه د ښاري ژوند زندان ته په یوه پراخه او هوسا دښته غوروالی ورکړي.

همدا ډول کله چې څوک واده وکړي او نوی ژوند پیل کړي نــو زیــات ورســره زیــات قیدونو ته هم غاړه ږدي او مني يې خو له هغه ځايه چې دا قیدونه يې پخپله خوښــه منلي وي، نو هيڅوک دا حق نلري چې ياد شخص منع کړي او کوښښ وکړي چې هغه بېرته خپلې پخوانۍ ازادۍ ته راوګرځوي. پدې طريقه امکان لري چې پخپلــه اراده او خوښه بې ديني پرېږدي او د ځان لپاره يو دين غوره کړي او خپله ازادي د ديــن لــه مقرراتو سره سمه مقيده کړي خو پدې سره چې ده پدې دين کې خپله ګټه ليدلې او دا عمل يې پخپلې ازادې ارادې سره ترسره کړی او هيڅ ددې کار لپاره مجبــورولای نشو. که چيرې هغه څوک مجبور کړي چې بيرته بې دينه شي نو پــدې ســره د هغــه ازادۍ ته زيان رسوي او د عقيدې غوره کولو مخنيوی يې کوي.

دريم احتمال: انسان ازاد دی چې خپله عقيده وساتي او دوام ورته ورکړي دا هغه څه دي چې په جبر او زور سره دمنلو وړ نه دي، په اسلام کې حکومت دا حق نلري چې د خلکو د عقيدو څارنه وکړي، يا د هغه چاسره چې بيلابيلې عقيدې لرې په جګړه ايــز ډول خبرې اترې وکړي، هر څو چې مونږ پوه شو چې د انسان ځينې عقايد ناســم دي خو د مادي ګټو او دنيوي مقام لپاره هغه نه پرېږدي او د انحرافي عقايدو ســره ســم عمل کوي نو هغه د خدای په وړاندې مسئول دی.

تر کومه وخته چې ياد شخص خپل انحرافي عقايد پټ ساتي او په غونډو او محفلونــو کې يې نه ښکاره کوي ترهغه پورې چې يوازې د خدای په وړاندې مسول دی نو هغــه يو پټ مرتد(کافر) دی ولې که هغه مختلفو يا ګڼ شمير وګړو تــه ووايــي او ښــايي د څلورم احتمال سره عقيده مينځته راوړل کيږي.

څلورم احتمال: انسان ازاد دی چې خپله عقيده را ځرګنده کړي) د ډيرو توضــيحاتو اړمند يو د اسلامي احکامو سره سم د يوې عقيدې ځرګندول هم جايز او هم نه دي.

له جايز څخه موخه داده چې په اسلامي سرچينو کې داسې شواهد نشته چې په هغه سره انسان مجبور کړای شي چې د اسلام خلاف عقيدې په ځرګندولو کې خپله خوله وتړي، د خپلې وينا د دوام مخنيوی وکړي او ورسره ځان خواشينی کړي، کلــه چــې ويل کيږي د بيلابيلو عقايد ځرګندول جايز دي نو پدې مانا نه ده چې اسلامي علما د بيلابيلو عقايدو په غوره کولو کې چپ او بې توپيره پاتې شي، ددې پرځای هغوی تــه

لازمه ده چې د هغو نظريو او فکرونو د خپرولو په وړاندې پاڅون وکړي چې بـدعت ګڼل کيږي، ځکه دغه امر د ديني لارښوونکو مکلفيت او دنده ده، علما او رهبران بايد د بدعت اميزو افکارو د له مينځه وړلواو ردولو لپاره تر هرڅه لومړی خپل منطقـي او قوي دلايل پيدا او وړاندې کړي. څو د بدعت اميزه نظرياتو لرونکـي افـراد پـه قـانع کوونکو دلايلوسره مجبور کړي چې خپل افکار او نظريات بيرته له ځان سره واخلي او ترشا يې کيږدي.
که چيرې دا ډول افراد منطقي دلايل هم ونه مني نو اسلامي علما مجبـور دي چـې د انحرافي عقايدو د خپريدو د مخنيوي لپاره له خپلو وروستنيو وړتياوو کته واخلـي او پخپلو تکتيکونو او لارو کې بدلون راولي او له بلې لارې ګټه واخلي.
له کومه ځايه چې اسلام هم داسې امر نه دی کړی چې په ازاده توګه خپـل انحرافـي افکار خپاره کړي او پدې صورت کې له خپلې شته ازادۍ ناوړه ګټه پورتـه کـوي او د خپلو انحرافي ناوړه عقايدو تخم د ځوانانو، نوي ځوانانو او ماشومانو په پاکو زړونو کې وکري(کښت) او په پايله کې يې اسلامي ټولنه د کفرګرايي او عقلاني ابتذال پـه لـور بوځي، لکه څرنګه چې دغه عمل په افغانستان کې د کمونستانو په ازاد پرېښودو سره په ثبوت ورسېده.
ددې باوجود اسلام داسې امر نه دی کړی چې هر وخت چـې مسـتبدين، ظالمـان او اسلامي رهبرانو ته له غايب نظر وګوري او يا هم اسلامي رهبران د بې دينه عناصرو په وړاندې د مبارزې په لاره کې خپله زړروتيا او قرباني له ځانه ونه ښـايي او ځـان بـې تفاوته وګڼي، هغوی د څښتن تعالی له لوري راليږل شوي استازي پـه ګمراهـۍ کـې ساتلي او خپل انحرافي عقايد پرې په زوره تحميلوي هغوی کله کله اسلامي علما پـه ښکاره توګه د مبارزې لپاره غواړي او نامالومه هيله مندۍ يې القاح کړې چې ګـواکې ددې قدرت مدافع دښمن چپ کړي.
هغوی د اسلامي علماو په شهادت رسولو، بندي کولو، ربړولو باندې هم بريالي شـوي دي، د اسلام دښمنانو هر وخت ددې شيطانت اميزې لارې څخه ګټه اخيستې.

د بیلګې په توګه کله چې امام حسین د اسلامي رهبرانو د اعمالو یا د اموي اسلامي خلافت په وړاندې پاڅون وکړ او ترهغه یې مقاومت وکړ چې د ځان، بچیانو او پلویانو د کورنیو مونثو غړو لاندې کیدو باندې تمام شو.
که مونږ نن وګورو چې خلک د بتانو، غواګانو او اور عبادت کوي ډېرې سترې لارې یې په پام کې نیولي او یا هم په نشه یي توکو اخته دي، د ظالمانو او مستبدینو تر ولکې لاندې دي او د نژادي او تبعیضونو مفکورې یې د خپلو اعمالو د لارښوونې په توګه منلي، دا ټول ددې لپاره دي چې په پیل کې یوه ناپوه فرد دا ډول باطل فکرونه ښکاره او په بیلابیلو ډولونو ترویج کړي.
هغوی په سفسطه یي(ناسمو) نظریو سره د ساده مسلمانانو ماغزه مینځلي او دیته یې مجبور کړي چې د هغوی فاسدې عقیدې د حقیقي او واقعي عقیدو په توګه ومني، ځکه په هغه ځای کې کوم دیني عالم یا مبلغ وجود نلري، او که وي هم نو د خپل مسولیت د ادا کولو جرئت نه کوي او نه غواړي ترڅو ځان په خطر کې واچوی.
د هغوی فکرونه په تدریجي ډول بدلیږي او د ناپوهه وګړو په ذهنونو کې د وحو په توګه ځای نیسي. پورتني واقیعت ته په پام سره دا ثابتیږي چې د پیغمبرانو بعثت او د اسماني کتابونو نزول د خدایتعالی لوی رحمت او نعمت دی.
پدې کتابونو کې د نیکو افرادو ترڅنګ ظالمانو او انسان وژونکو ته هم د نیکې لارې لارښوونه شوېده او ورسره د بدعت امیزه فکرونو د خپرولو مخنیوی هم شوی دی.
اسلامي او انساني مشورې حکم کوي چې د شیطاني فکرونو، جنایت کارانو او د انسان دښمنانو د له مینځه وړلو لپاره دې په کلکه او نه سترې کیدونکې مبارزه لاس پورې شي.
دغه راز مرتدین چپ نه دي ناست، د اسلام ضد فکرونه او پخپلې کاذبې ادعا سره د ډیموکراتیکي ازادۍ پلوي کوي او ددې پلوۍ په پلمه د ټولو فکرونو اونظرونو ته درناوی کوي څو چې د اسلام او مسلمانانو ریښتني عقاید سوري او له مینځه یې یوسي.
خو مسلمانانو ته لکه څنګه چې وایي په عین حق قایل نه دي او په ناځوانه توګه د هغوی فکرونه او عقیدو باندې ریشخند وهي، دا ډول ملحدین باید په دار وځړول شي

ترڅو له نورو مسلمانانو لار ورکه نه کړي او عقیدې يې ور خرابې نکړي او اسلام او مسلمانانو ته د يوې نانځکې په سترګه ونه ګوري.
که چیرې د پیغمبرانو په راس کې ریښتنیو مسلمانانو بند، کړاو، وهل ټکول او په دار ځړول نه واى زغملی نو د فرعونیانو لمسیانو او جابر مشرانو به تر نن پورې پر بشریت خپلې مشرۍ
(حکمروايي) ته دوام ورکړی واى. د ازادۍ او عدالت پراخه لمن به یې له ځمکې څخه ټوله کړې وه، که چیرې د افغانستان مسلمانانو لـه کمونسـتانو سـره چـې د دیـن، معنویاتو، اخلاقو او انسانیت دښمنانو لاس او ګریوان شـوي نـه واى، وهـل ټکـول او رنځونه يې نه واى زغملي نو نن به د نړۍ پراخه برخـه د شـوروي اسـتبدادي او بـې خدايه نظام حاکم وو.
ددې لپاره چې زمونږ دا بحث لا په زړه پورې شي هغه په اسلامي هیوادونو کې د غیر مسلمان اتباعو د حقوقو راګرځول او ساتنه ده.
تر هغه وخته چې غیرمسلمان د مسلمان په وړاندې په جګړه لاس پورې نه کړي، نـو حق لري چې د نورو مسلمانانو په څير ژوند وکړي او له ټولو سیاسي، اجتماعي حقوقو څخه په مساوي توګه ګټه پورته کړي.
هغوی ازاد دي چې خپل مذهبي مراسم پخپله خوښه ترسره کړي ولو که د اسـلامي احکامو سره مختلف هم وي، لکه د جمعې پر ته په نورو ورځو کې رخصتي، په کلیسـا او حجرو کې د مذهبي مراسمو ترسره کول او ځینې نور مذهبي مراسم لکـه: دینـي شعار، شرابخوري، قماربازي او خنزیر د غوښې خوړل هم د دوی لـه لـوري ترسـره کیږي.
دغه راز دوی ترهغه پورې ددې مراسمو د ترسـره کولـو اجـازه لـري ترڅـو چـې د مسلمانانو اعمال، ازادۍ او عقیدې کمزورې نکړي، د فقهې له نظره هر عمـل چـې د مسلمانانو د ازادۍ او عقایدو د فاسدیدو لامل ګرځي اجازه نشته څو په ښکاره توګـه ترسره شي.

په غرب کې د بشر حقوقو:

له بده مرغه د اسلام ستر پيغمبر حضرت محمد ص او راشـدينو خلفـاوو لـه وفـات وروسته د خلافت په مقام کې د خپلسرو افرادو په زياتوالي سره د افرادو حقوق ورځ تر بلې تر پښو لاندې شول.

اسلامي احکامو مکلفيتونو تر خپلې کچې هم لا زياته پراختيا ومونـده، څنګـه چـې اسلام ورځ تربلې خپل ماهيت د لاسه ورکاوو يو لامل يې هم د لرغونو پاچاهانو لارو او طريقو ته ميلان او ګرايش پيداکول وو، او د ددې تمايل له کبلـه معنـوي او اخلاقـي ملوحظات په تدريجي ډول د مادي ملحوظاتو او نفساني غوښتنو تر اغيز لاندې راغلي وو.

د اموي او عباسي خلافتونو د مدعياتو په اعمالو کې د دې منفي تمايل لـه پيداکيـدو سره سره بياهم اسلامي تيوری د اسلامي تمدن او علمي لارو څخه خپله د نفوذ لار د غرب په لور وغځوله، او په پايله کې يې غربيان هم د ناپوهی له درانه خـوب څخـه را ويښ کړل، او د مسلمانانو څخه د ترلاسه کړيو نظريو او فکرونو له لارې پخپلو مذهبي او رسانس اصلاحاتو لاس پورې کړ، د فکرونو او علومو په زيږيدو او د رسانس له پښو غورځيدو سره د انساني حقوقو د مکلفيتونو ترڅنګ د هغوی ارزښت او اهميت لا هم پورته شو.

د فرانسې د لوی (کبير) انقلاب، ديکتاتوری او استبدادي نظامونو له مينځه لاړل، پـه همدې سره د چاپ ماشين رامينځته او د رسانس د پوهانو اثارو چاپ او بيا پېژنـدنې ته وړاندې شول ترڅو يوځل بيا چاپ شي او د ټولنې د ډيری افرادو ګټو ته پـه کتـو سره يو ټولنيز نظام رامينځته شو.

له يوې خوا په غرب کې په نړيواله کچه د کورنيو جګړو رامينځته کيدل او له بلې خوا د ساينس او ټکنالوژی پرمختګ، د معنـوي انګيـزو نـزول ددې سـبب شـول چـې بشرحقوقو ته پاملرنه زياته او ارزښت يې ډير شو.

بشر حقوق زمونږ د ورځيني ژوند يوه مهمه او حياتي موضوع خو حساسـه او جګـړه زيږوونکې هم ده، په غرب په ځانګړې توګه په امريکا متحده ايالاتو کې د بشرحقوقو تش په نامه شعار دی او د عمل په ډګر کې يې هيڅ شی نه تر سترګو کيږي.

هر کال د ملل متحد او غړو هیوادونه له لوري د بشر حقوقو د نړیوالې ورځ نمانځنه هم په همدې (شعاري) ډول کیږي، ځکه نه امریکا او نه نور غړي هیوادونه غواړي څو په سمه او عادلانه توگه ددې ورځ نمانځنه وکړي، که چېرې داسې نه وای نو نن به د هیوادونو په داخل او نړیواله کچه هر ډول تبعیض شتون نه درلود، نن ورځ د بشرحقوقو اړوند فکرونه په عملي ډول هیڅ شتون نه لري، البته د بشر حقوق هغه وخت د عمل جامه اغوستلای شي کله چې نه یوازې د بشر حقوقو اعلامیه بلکې د هغه د هر اړخیز تامین لپاره نه یوازې د ملل متحد په منشور بلکې د ټولو غړو هیوادونو په اساسي قوانینو کې داخل او قانوني صبغه ورته ورکړل شي.
په ملل متحد او غړو هیوادونو کې باید د بشرحقوقو د فکرونو د عملي کولو لپاره نه یوازې جلا قوانین بلکې ددې قوانینو د عملي کولو لپاره باید بیلې اداري رامینځته شي.
دغه له یوې خوا د ملل متحد په چوکاټ په ځانگړې توگه د هاگ محکمې ترڅنګ د قوانینو جوړولو او پلي کولو لپاره ځانگړې اداري او له بلې خوا د متخلفانو او سرغړونکو لپاره د لازمو سزاگانو قوانین جوړول او پلي کول هم رامینځه او په چټکو فعالیتونو لاس پورې شي. ترڅو له دې لارې د تبعیض هغه ناوړه شرایط له مینځه لاړ شي چې نن په نړیواله کچه حکفرما یا حاکم دي او تر ټولو یې وروسته پاتې په ځانگړې توگه اسلامي هیوادونه قرباني دي.
دا امر تر هغه امکان نلري چې د ملل متحد منشور له متن څخه چې پینځوو ځواکمنو غړو ته چې د ملل متحد په امنیت شورا کې د ویټو حق ورکړی له مینځه یوړل نشي، که چیرې د ملل متحد د منشور له تندي څخه دا ټاپه لیرې نشي نو په هر سیمه کې به د ملل متحد ټول اقدامات د پینځه وو غړو هیوادونو په گټه او د نورو په زیان وي.
بیلگه: که چېرې د ویټو حق لرونکی کوم هیواد د بشرحقوقو د قوانینو خلاف کوم عمل ترسره کړي او دا موضوع د امنیت په شورا کې مطرح شي، نو دا هیواد به له خپل حق(ویټو) څخه په گټې اخیستنې سره یاده موضوع او پرې بحث کول د نورو په وړاندې بې ارزښته وبولي او له مینځه به یې یوسي.

له دې کبله د ملل متحد ټول اقدامات د هغو هیوادونو په ګټه دي چې د ویټو حق لري او یا د دوی دوستان وي او د هغو هیوادونو پر خلاف وي چــې د ویټــو حــق لرونکــو هیوادونو تر لاس لاندې او یا یې هم نوکران وي.
دا ټکی باید په پام کې ونیسو چې د بشرحقوقو ملاتړ په اصل کې معنــوي او اخلاقــي ماهیت لري، انسان څرنګه کولای شي چې له هغو غربي هیوادونو څخــه چــې مــاده پرستي، او مادیات ګرایي یې د ټولو وګړو په ذهنونوپه ځانګړې توګه په سرمایه دارې طبقې باندې مسلط وي د یوې اخلاقي او معنوي موضوع د ملاتړ هیله وکړي او طبعآ د سرمایه دارې طبقې ګټې ددې امر مخنیوی کوي
همدا د مادیات ګرایي خوځښتونو چټکتیا ده، چې ترمینځ یې ټولنیز اخلاق او اړیکې ورځ تر بلې د ترینګلتیا او کمزورتیا په لور درومي، ټولنیز ژوند یې په جهنمــي هغــه بدل شوی دی، یوازینی وسیله چې ددغې بدمرغی درمل جوړیــدای شــي هغــه لــه کموالي او بحران څخه د معنویات ژغورل دي هغه د معنوي کلتــور بیــا را ژونــدي او پیاوړي کول دي.
طبعآ نظرونو د دین اصولو ته ساه وربښلی شي ځکه همدا معنویات دي چــې ډیــری دنیوي نظامونه پرې ټینګ دي.
معاصر انسانان د هغوی د حقوقو له مینځه تلل له تهدید څخه ژغوري او لــه تعصــب پرته د دین اصول ته مخ راړول او دین د یو بشپړ اسماني دین په توګه د مسایلو پــه حلولو کې خورا مرسته کوي.

د بشر حقوقو اســلامي نسخه:

ټول دینونه که هغه اسماني او که غیر اسماني د نړی د خلکــو لپــاره د بشــرحقوقو د ساتنې په برخه کې یوه غوره او ارزښتناکه ډالی ده.
 د اسلام سپڅلي دین اهمیت پدې کې نغښتی چې نه یوازې وروستنی اسماني دیــن دی خو د نورو دینونو برعکس اساسي قانون یانې قرانکریم ډېر ژر پداسې لیکلي ډول رامینځته شو چې په ټول ژوند کې پکې بدلون راوستل ناشوني دي، د تغیر ورکوونکو

انحصارګرانو او د لاس وهونکو له ماهرانو په خپل امن ساتل شوی او د بدلون توان يې د نړۍ په يو فرد کې هم نشته.

اسلام له شپږمې ميلادي پيړۍ راهيسې د بشرحقوقو د ملاتړ او د انساني موقف د لوړوالي په موخه بشپړ اخلاقي قوانين رامينځته کړيدي، په بشرحقوقو باندې په بشپړې پوهيدا سره انسان کولای شي چې اسلامي نظرياتو ته د قران او سنت له لارې نوښت وروبښي.

د قرانکريم د ارزښت اړوند خدای ج فرمايلی دي

دا هغه کتاب دی چې اياتونه يې په قاطع او پرکنده ډول راغلي دي(11 !1).

درواغو ته په هغه کې (قرانکريم) ځای ندی ورکړل شوی.(41 : 42).

صحت يې په ټوله ايز ډول جوړ او ټينګ دی (69 : 51).

ددې کتاب (قرانکريم) هره هينداره د هغه څه لارښوونه کوي چې د ټولو مسلمانانو لاسرسی ورته ممکن دی. (17 : 1) .

دا هغه کتاب دی چې ما پر تا نازل کړی ای محمده څو چې په وسيله يې ته انسانان د پروردګار په اجازه د روښانتيا او خدای تعالی لوري ته راوبلې (14 : 1).

پدې ترتيب قرانکريم او سنت (حديث) او د حضرت محمد ص سيرت د بشر حقوقو په اړه ډېر مالومات وړاندې کړيدي، دغه اسلامي سرچينې د بشرحقوقو او نورو اړوندو موضوعاتو په اړه په پوره تفصيل سره مالومات وړاندې کړي دي او لاندې موضوعات په بر کې نيسي.

الف ـ عمومي اساسي حقوق: عبارت دي د نارينه او ښځينه حقوق، د ماشومانوحقوق، د لويانو حقوق، د ناروغانو، ټپيانو، مظلومانو، د شتمنو او بيوزلو حقوق ټول هغه حقوق دي چې د خدای ج له لوري انسانانو ته ببښل شوي دي.

پدې حقوقو کې د ژوند کولو، د ژوند د بوختياوو، غمځپلو ته د درناوي، د ازادۍ او راکړې ورکړې، له ابتدايی وسايلو د ګټې اخيستنې او د انسانانو د برابروالي حقوق هم شامل دي.

لکه څرنګه چې څښتن تعالی پخپل کتاب کې پدې اړه فرمایلي: ای انسانانو! تاسو هر یو مې له یوې مور او پلار څخه پیداکړي یاست او ددې لپاره مې په بیلابیلـو قومونـو وویشلی چې یو بل وپېژنئ.

ب ــ د اسلامي هیواد د اتباعو حقوق: د یو اسلامي هیواد بشـري حقــوق د اساســي حقوقو ترڅنګ، د ملکیت او ژوند ساتنې ازادی، د انساني کرامت، د شخصي ازادۍ او د امنیت او د ژوند خصوصي حرمت ساتنې حق، د بیان حق، د ظالم په وړاندې د ژوند حق، د ااتحادیو جوړولو، د عقیدې او ازادۍ حقوق دي.

پدې اړه قرانکریم وایي: په دې دین کې د زور عقیده وجـود نلـري لکـه د، مــذهبي عقایدو ملاتړ حق، د قانون په وړاندې د برابرۍ حــق، لـه ابتــدايي اړتیــاوو څخــه د برخمنتیا حق او د اسې نور ټول هغه څه دي چې په اسلام سپیڅلی دین کې انسانانو ته ورکړل شوي دي.

په اسلامي هیوادونو کې هیڅوک ددې حق نلري چې یو څوک د یو کار ترســره کولــو لپاره مجبور کړي. لکه په ځینو اسلامي هیوادونو کې حکومتي چارواکي ښځینه دېته مجبوروي چې اسلامي حجاب په پام کې ونه نیسي، یا نارینه مجبوروي چې له یــوې څخه له زیاتو ښځو سره واده ونکړي حتا که دغه امر له نورو ښځو ســره د نامشــروع اړیکو ټینګولو سبب هم وګرځي.

په دواړو حالتونو کې باید اتباع دا حق ولري چې د چارواکو له اوامرو او قوانینو څخــه سرغړونه وکړي.

ج ــ د دښمنانو حقوق: اسلام په بشپړې ځیرتیا سره قوانین او مقررات جوړکړي چې په لازمي ډول ترې د اخلاقي اصولو په توګه کار واخیستل شي، څو د دښمنانو حقوق د هغوی کړنو ته په نه پاملرنې سره په پام کې ونیول شي البته دا حقوق د محاربانو او غیرمحاربانو دښمنانو ترمینځ توپیر کوي پداسې حال کې چې غیر محارب دښــمنان لکه: لویان، ناروغې ښځې او ماشومان باید ونه ځورول شي.

د محاربو دښمنانو حقوق لکه: د ټپیانو ساتنه، په اور باندې نــه ځورونــه، لــه جګــړې وروسته دهغوی نه وژل او د هغوی د شتمنیو درناوی دی چې باید په سمه توګه په پام کې ونیول شي.

د ـ اسلام د ښځو په حقوقو ډېر ټينګار کوي، څښتن تعالی پــه قرانکــريم کــې يــوه سيپاره د ښځو د حقوقو لپاره وقف کړېده او تفصيل سره يې بيــان کړيــدي. د لــوړو حقايقو چوکاټ بشري حقوق څرګندوي، چې څوارلس سوه کاله وړاندې د اسلام دين له لوري ټاکل شويدي په راتلونکو توضيحاتو کې به وليدل شي چې د لاسته راوړنو او ټکنالوژۍ نړۍ لا تراوسه پدې نه ده توانېدلې چې عدالت، بشردوستانه قــوانين چــې اسلام څوارلس سوه کاله پخوا رامينځته کړي بشريت ته وړاندې کړي.

اســلام د بشر حقوقو د مسايلو د حل لارې په توګه:

بشر حقوق د انسانانو د يو هيومنيزم (انسان دوســتي) احســاس ضــامن دی، اســلام څوارلس سوه کاله وړاندې د انسانانو د اجتماعي ژوند مسايل دهيومنيزم پــه بنســټ رامينځته او ټينګ کړل، البته له هغه وخته چې مسلمانانو په ځانګړې توګه د هغــوی مشرانو سمه شرعي لار پريښوده او د نفساني او شيطاني وسوسې په رڼا کې انحرافي لارې ته واوښتل نو د وګړو اجتماعي حقوق يې هم له ابهامــاتو او نيمګړتيــاوو ســره مخامخ کړل.

د بشر حقوقو، اسلامي ټولنه ناليدلې (ناديده) ونيوله چې د څښتن تعالی لــه لــوري د وحو په شکل نازله شوې وه، د ديــرارک چــې يــو ايټــالوي علــم دوســته انســان وو کوښښونه د بشرحقوقو په بيا پيژندنه کې لومړني ټکان وو.

ديرارک د بشرحقوقو خوځښتونو ته ستر قدرت او ځواک ورکــړ، دا عاقبــت الامــر د ايټاليا له پولو څخه واوښت او په ټوله اروپا کې يې پراخوالی وموند په زړه پوری ټکــی دادی چې هيومنيزم د اروپا د رسانس دورې د پرمختګ جوړښت دی د بشر حقوقو د را ژوندي کولو په برخه کې بله هڅه چې په تاريخ کې ثبــت شــوې هغــه د اتبــاعو د حقوقو خپرول وو، دا د انساني ډلو له خپرونکو څخه ده چې د فرانسې انقلاب د اصولو يوه ضروري برخه وه.

دغه اعلاميه چې په کال 1789 کې د 117مادو په لړلو سره د فرانسې ملي اســامبلې لــه لوري تصويب شوه او په 1791 کال په فرانسه کې د اساسي قانون د سريزې پــه توګــه ګټه پورته کړای شوه.

که څه هم په لومړيو کې فکر کېده چې پدې اعلاميه کې دا اصول نغښـتي چـې پـه نړيواله کچه ترې ګټه واخيستل شي خوله کومه ځايه چې جوړونکي يې د متوسـطې طبقې څخه وو نو په همدې سره يې د متوسطې طبقې اهدافو ته هم انعکاس ورکاوو.
هغوی غوښتل چې ددې اعلاميې له لارې د منصبونو او اداري موقفونو ترلاسـه کولـو لپاره ځانته لاره هواره کړي، د بشر حقوقو د فورمولبندۍ په برخه کې دريمه هڅـه او کوښښ او د هغې پايلې(د بشر حقوقو نړيواله اعلامئيه) د دويمې نړيوالې جګړې لـه پای ته رسيدو وروسته وې، چې په هغه کې انساني بشريت بې مثاله اسـتثمار خـورا ظلمونه او غمونه وزغمل خو دغه اعلاميه د لنډې مودې لپاره د هغوی د ټپونـو پټـې وګرځېدله.
ځاني او مالي زيانونه د دريمې نړۍ په هيوادونو په ځانګړې توګه افغانستان، کشمير او بوسنيا کې په چټکې سره دوام لري، دغه نړيواله وثيقه په بشرحقوقو کې د تخطۍ او د ملل متحد چلوونکو ځان غوښتنه مهمه دا چې د هغـوی د خپلـو محـدوديتونو او کموالي د مخنيوي لپاره بې خاصيته او بې ګټې ثابته شوې ده.
پاتې دې نه وي چې ددې اعلامئې د ټولو زيانونو لاملونه؛ په اهـدافو کـې د همغـږۍ نشتون، د انحرافاتو او ناکاميو پلي کوونکو او د بيا غوښتونکې محکمې قوي نشـتون وو.
دا اعلاميه د څلورو کالو په موده کې پدې ونه توانيده چې له نابرابرۍ څخه رامينځته شوې ستونزې حل او له مينځه يوسي. په هغه ډول چې دوی د کاغـذ پـرمخ د بشـر افرادو د زياتو حقوقو تضمين کوي خو له بده مرغه د ملل متحد سازمان ډيـری غـړو هيوادونو په يو نه يو ډول په بيلابيلو اندازو د هغه مقررات له مينځه يوړل او د کارونې مواد او اصول يې خراب کړل خو په ډير استثنايي ډول دې تخطي کوونکو ته نه يوازې سزا ورنکړل شوه بلکې له خپلو دندو څخه هم ګوښه نه شول او پخپلـو ځـايونو يـې خپلې کړنې ترسره کولې.
پدې ډول حالاتو کې ددې اړتيا ليدل کيږي چې دا اعلاميه بيا په چټکه توګه تر نظـر لاندې ونيول شي او د نوي کولو په برخه کې يې نه يوازې غربي نظرونه چـې تـل پـه مادي ملحوظاتو بلکې ترڅنګ يې بايد اسلامي اصول چې د بيخبينا(زيربينا) ډيـری برخه يې اخلاقي نظرونه او معنويات جوړوي هم په پام کې ونيول شـي او ګټـه تـرې پورته کړل شي، څو د دواړو لورو د نظرونو له جوړښت څخه يـو متوازنـه اساسـنامه رامينځته شي.

د بشرحقوقو موجوده حال ته په پـاملرنې سـره اوس د دې وخـت رارسـېدلی چـې اسلامي هيوادونه ورځيني واقعيتونـه درک او د بشـر حقـوق د اسـلامي شـريعت د احکامو يوه مهمه برخه وګڼي او پدې تمه ونه اوسي چې غرب يا شرق دوی پدې لاره روان کړيدي ددې لپاره چې پدې برخه کې د مسلمانان د بريالیتوب توفيق پيداکړي نو بايد د اسلامي احکامو په عملي کولو سره يو رسانس چې په ټوله ايزه توګه حقـوق او په ځانګړې توګه بشرحقوقو کړي په ټوله ايزه توګه رامینځته شي.

البته له دې اقداماتو څخه بايد وړاندې د اسلامي حقوقو تيوری په عملي ډول جوړه او تنظيم شي څو د ترسره کولو او عملي کولو لپاره يې لار اسانه شي.

دويم څپرکی
په اسلام کې د بشرحقوقو عمومي تيوري

پدې څپرکي کې د بشر حقوقو په اسلامي مقولې او هغه لار چې اسلام پدې برخه کې وړاندې کړې بحث کوو ترڅو د هر حــق او اړونــد قــوانين د توضــيح کولــو لــه لارې دعمومي تيوري او عملي برخې ترمينځ توپير روښانه شي.

په اسلامي فقه، ديني پاليسۍ او اسلامي ديني علومو کې د بشرحقوقو برخې تــه پــه کاملآ ځانګړې توګه پاملرنه نه ده شوې، ددې امر سبب دا دی چې دين او مذهب لــه حق سره د فقهې له مخې چلند کړی څو د دين هيئت د خلکو په ژوند کې په عملــي توګه چې ددين اساسي موخه ده عملي بڼه خپله کــړي، د حقوقــو د ويشــلو دينــي چوکاټ د اصول په کتاب کې عمدتآ حقوق، د ټاکلو او دندې قضاوت په بر کې نيسي، د ازادۍ، حقوقو او دندې قضاوت ټول هغه بحثونــه دي چــې مکلفيتونــه توضــيح او بيانوي اساسي هدف ته د رسيدو لپاره د ازادۍ د حقوقو د عمومي قوانينــو شــيندلي فصلونه د يو علمي نظم په چوکاټ کې راټول او وروسته په بســتيزو قوانينــو کــې د بشرحقوقو اړوند نظر وړاندې شوی دی.

ددغې موضوع ځينې برخې په لاندې توګه تر بحث لاندې نيسو..

1 - په اساسي قوانينو يا نظامونو کې د بشر حقوقو پرمختګ

له دې بحث څخه موخه د بشرحقوقو د پرمختګ تاريخ، توضيح او څرنګوالی وړاندې کول نه دي بلکې پرځای يې هــدف دادی چــې د هغــه د وحــې ســبب، ارزونــه يــا ځانګړتياوې د اسلامي تصور په رڼا کې څه وو؟.

الف ــ د لرغوني روم پرمهال به ويل کيدل چې بايد د دولت ارادې تــه ټــول انســانان تسليم وي، که څه هم دين له دولت څخه جلا شوی خو پــه انســاني کرامــت بانــدې ټينګار او خالقي مراعات پخپل حال پاتې. چې دا کرامت يې وربښلی دی، په پايله کې

د طبیعي حقوقو مقوله د نویو شرایطو له بطن څخه وزیږید طبیعي حقوقو د افرادو په حقوقو او د دوی په توان د استبداد په وړاندې په دربېدو ټینګــار کــاوو د وروســتنۍ مقولې په ودې سره د حقوقو مذهبي اساس د هېرېدو په لوښي کې کېښودل شو او له انسان څخه دفاع د خالق د قانون په توګه پیل شوېده، داسې فکر کېده چــې فــرد د هغو طبیعي حقوقو لرونکی دی چې په پیل کې د تنظیمولو لپاره وړاندې شــوی دی او دا حقوق د مغزو په ملګرتیا سره کشف کیږي د افرادو دا حقوق عبارت دي له د ژوند، ازادۍ او مالکیت حق.

فرد د ټولنیزې پروسې له لارې پخپل فردي اصالت باندې ټینګار کوي ترڅو په ټولنه کې خپل ژوند تضمین کړي، ځکه د خپل فردیت له برکته خپل اړوند حقوق نورو ته نه پرېښودل کیږي، ددې لپاره چې دا حقوق خپل پیدایښت ته دوام ورکــړای شــي نــو دولت یې د ساتنې دنده پرغاړه لري.

ب ــ د اجتماعي ترون مقولې په اجتماعي ژوند کې خپله لاره پرانېســتله، د همــدې مقولې په رڼا کې وه چې د خپلو هغو عمومي ازادیو یوه برخه یې پرېښــوده چــې پــه طبیعي ژوند کې ورڅخه برخمن وو.

ددې امر هدف د یوه غوره قدرت جوړول وو چې د هغوی سازماندهي او ساتنه وکړي، د ځینو ازادیو د پرېښودو علت هم له دې څخه ویره بلل شوې وه.

که چېرې دولت د مداخلې کولو توان ونلري نو کیدای شي پدې سره خپل موجودیت هم له لاسه ورکړي، او په پایله کې به د خپل هوکړه شوي یا منل شوي صــلاحیت لــه اصل څخه تخطي وکړي.

د همدې پرمختګونو په رڼا کې وو، چې د بشرحقوقو لومړنی کنوانسیون رامینځته شو. په 1215 کال په انګستان کې د ازادۍ ستر فرمان، په 1688 کال کې د حقوقو منشــور، په 1776 کال د امریکې په متحده ایالاتو کې د ازادۍ اعلامیه، د فرانسې د بشرحقوقو اعلامیه او د فرانسې له انقلاب وروسته د اساسي قانون مینځته راتګ.

اوس دا څرګنده ده چې د ازادۍ او بشرحقوقو په بحثونو کې فردګرایي ســتره ونــډه لري.لکه:

۱ ـ بشر حقوقو او ازادۍ دوه طبيعي شيان دي او نورو ته نه پر ېښـودل كيـږي، خـو ممكن انسان يې د عملي كولو لپاره مجبور كړای شي.
۲ ـ دا حقوق او ازادۍ چې له كومه ځايه امكان لري له بنديز پرته يا پـه غيرسـازمان يافته شكل عملی كيږي.
۳ ـ دا حقوق مهمې مثبتې او منفی بڼې لري، د بيلگې په توگه: دولت مكلف دی چې د هغوی د عملی كولو په برخه كې د افرادو مخنيوی وكړي او ترځنگ يې بايـد پكـې پخپله هم كومه غلطۍ ونكړي، خو په عين مهال له دولت څخه افراد دا غوښتنه هم نه كوي چې دا حقوقو ورته وړاندې كړي همدا ډول افراد ددې حق نلري چې دولت دوی ته د خدمت كولو لپاره مجبور كړي.
پر همدې بنسټ دا مكلفيت په دولت اچول شوی چې په كوم كار كې تشبث ونكـړي خو دولت هم مكلف نه دی چې پخپله څه وړاندې كړي.
۴ ـ دا حقوق فردي يانې په افرادو پورې اړه لري او دولت سره اړيكه نلري ځكـه پـه ټولو افرادو پورې اړوند دي نه په يوې ځانگړې ډلې پورې.
ج ـ په اروپا كې د صنعت پيدايښت او د هغه د كار وړ توكو سره اجتماعي ډېموكراسۍ پيدا شوه او په همدې سره په پايله كې بشر حقوقو په لومړي كتار كې ځای ونيوو.
په ۱۸۴۸ كال په فرانسي كې داساسي قانون او اروپا كې د نورو اساسي قوانينو انفـاذ له دولت سره د اوسيدونكو د ملاتړ، ساتنې او روزنې لپاره ښكاره شول.
د ـ د لومړۍ او دويمې نړيوالې جگړې ترمينځ واټن كې د پرمختگ څـرک ولگېـد د اروپا په ځينو اساسي قوانينو كې د سوسياليستي نظريو بـوی هـم احسـاس شـو د لومړي ځل لپاره د كار، اجتماعي بيمې، د اتحاديو جوړونه او د كورنيو حقوق رامينځته شول، په همدې ترتيب د دولت د مداخلې اصل چې له فردگرايـې سـره مخـالف وو تشبث شو، ډير وخت لاتېر نه وو چې شووروي اتحاد په بشپړ ډول پر سوسياليسـتي نظام واوښت او د دولت مداخلې دوام او ټينگښت پيداكړ.
هـــ ـ له دويمې نړيوالې جگړې وروسته ډير اساسي قوانين د شوروي اتحاد د طريقې په څېر پيل او په ختيځو اروپايي هيوادونو كې نافذ شول. ددې په زياتوالي سره ډيری افريقايي هيوادونو د خپلواكۍ د ترلاسه كولو وروسته داسې اساسي قوانين نافذ كړل

چې د بشرحقوقو نړیواله اعلامیې ته پکې ځای ورکړل شــوی وو، د غربــي اروپــایي هیوادونو اساسي قانون موضوع هم همدا ډول وه. ددې پــه زیــاتوالي ســره ډیــری د قرارداتي نړیوالو اسنادو کنوانسینونه راتلونکي سره سم صادر شول.

د بشر حقوقو نړیواله اعلامیه: (12 اکتوبر 1948).

د مدني او سیاسي حقوقو نړیوال تړون: (16 دسمبر 1966).

د بشرحقوقو لپاره اروپایي تړون:(12 اپریل 1950).

د فرهنګي، سیاسي او اقتصادي حقوقو تړون: (16 دسمبر 1966).

دا مرحله د راتلونکو ځانګړتیاوو لرونکې ده:

۱ ـ د محدودیت په برخه کې د د دولت لپاره د ازادۍ او بشرحقوق د حقوقو او ازادۍ د انسجام د تامین په موخه رامینځ شوي دی.

۲ ـ د بشرحقوقو له فردګرایې څخه د جامعه ګرایې په لور وده وکړه، د حقوقو په بــل ډول.

بیلګه: د کورنیو، ملي، سیمه ایز او نور حقوق د یوې پیاوړې ډلــې لــه لــورې ســمون موندلای او تامینولای شي، دغه حقوق د بني ادم لپاره د خدمت کولو په توګه چې یو عمده هدف دی ګڼلی شو.

له دې وروسته چې بل پرمختګ د ګډون (شراکت) په برخه کې رامینځته شو هغــه د حقوقو عملي کول وو. **لکه:** د ډله ایزعبادت او د اتحادیې اواحزابو جوړونې حق دي.

۳ ـ بشرحقوق د منفي بڼې څخه د مثبت کېدو په لور درومي پدې مانا چې د اقتصــاد او ټولنیزو حقوقو په دولت باندې مثبت مکلفیتونه تحمیلــوي، د دولــت لــه عمــومي چارواکو څخه غوښتل کیږي چې سمې چوپړتیاوې لکه: عامه روغتیا، ټوله ایزه بیمه، زده کړه او روزنه د افرادو لپاره ترسره کړي، پدې توګه دولت ځان مجبور بولي چې د ټولنې اقتصادي حالت په رسمیت وپېژني.

دولت د لاندې وسایلو څخه د یوه په وسیله لاسوهنه (مداخله) کوي

۱ ـ د مداخلې عادي وسیله څنګه چې په لودیځو اروپــایي هیوادونــو کــې پکــاروړل کیږي، قانوني انفاذ او وده وه چې د ټولنې د بیوزلې طبقې د ګټو ضمانت یې کاوو او له دې سره یې پر اقتصاد باندې د خلکو تسلط ته غاړه ایښودله. پــه اقتصــاد بانــدې د

خلکو تسلط دوی ته د داسې حکومتونو د ټاکلو حق ورکوي چې په اجتماعي عقایدو باندې باور ولري، دغه راز پدې برخه کې چې هره ګډوډي را پېښېږي نو کېدای شي چې هغه پارلماني بڼه (شکل) ولري.

۲ ــ له کومه ځایه چې د مداخلې عادي وسایلو خپله د تاثیر قوه د لاسه ورکړې وه، نو د واک پر ګدۍ قدرت د بدلون لپاره له انقلاب پرته بلــه لاره نــه وه موجــوده دا ډول ګډوډي د هغو افرادو زړونه ګرموي چې له ټولنیزو بدلونونو سره مینه او علاقه لري، په عمومي توګه نوی حاکم حکومت به یوازې په هغو بدلونونو بسنه ونکړي چې د عــادي مداخلې له لارې ترلاسه شوي دي، ددې پرځای کوښښونه کیــږي ترڅــو اجتمــاعي مناسباتو(اړیکو) ته د سوسیالیستي افکارو یا زور له لارې بدلون ورکړي.

په ډیرو هڅو او کوښښونو سره ټولنه د فرګرایي له نظام څخه اشتراکیت، ظلم او پــه بې رحمانه وژنو باندې واوښته او بېلګې یې هم کولای شو شــوروي اتحــاد، چــین او ختیځو اروپایي هیوادونه وبولو.

مهم ټکی چې دلته یې باید یادونه وشي هغه دادی چې دواړه ډوله عادي او انقلابي له هغه ناپییلي خاصیت څخه سترګې پټوي چې د فردګرایي نظام د دولت حاکم نظام ته د تشبثي نظام خطاب کوي دواړه ډوله په اقتصادي چارو او د مالکیت په حقوقو کــې مداخله کوي.

په کومه ټولنه کې چې سیاسي ازادۍ موجوده نه وي او اقتصاد یې چې د ټولنې ډیری وګړي کارګر وي له خورا بیوزلتوب سره لاس او ګریوان او د یوې واحدې ډلې تر تسلط یا لاس لاندې وي.

ایا کورنۍ ازادي به دهغه چا لپاره مانا ولري چې د ژوند کولو زمینه هم ورته نــه وي برابره؟

ایا زده کړه به د هغه چا لپاره مانا ولري چې د ترلاسه کولو توان یې نلري او لګښتونه یې نشي پوره کولای؟

په همدې سره سوسیالیستي افکارو دا ثابتوله چې د ټولنې سازمان د دولت دنده ده.

د نظریو دا وروستنۍ لاره د ګڼ شمېر ارزښتونو لکه: دیــن، کــورنۍ، د قراردادونــو او خصوصي مالکیت ساتنه کوي په عین وخت کې دولت ته اجــازه ورکــوي چــې هغــو

اهدافو ته د رسيدو لپاره په لړه کچه مداخله وکړي، د اقتصاد په برخــه کــې رهبــري شوى اقتصاد ټاکي ځکه دا عمل د کلي اقتصاد د انحصار په پرتله له ځان سره ډيــرې ستونزې او لوړې ژورې نلري.

۳ ــ د دريمې نړۍ ډيرى هيوادونه د اسلامي هيوادونو په ګډون لــه دويمــې نړيــوالې جګړې خپلې خپلواکۍ ترلاسه کړې، او د هغوى يوه غــوره والــى د عصــري اساســي قانون انفاذ وو، چې د بشرحقوقو عناصر هم پکې وو، خو سياسي، اجتماعي، اقتصادي او فرهنګي ګډوډيو يوازې د هغوى په ليکلو سره په اساسي قوانينو کې اثبــات نشــي موندلاى او بايد له هغو ريښتينو اصلاحاتو وړاندې وروسته زده کړه، روزنه او تبليغات په ټولو سيمو، برخو او مرحلو کې ترسره شي.

وــ کله چې په سنتي نظامونو په ځانګړې توګه انګلستان، فرانســه او امريکــا کــې د بشرحقوق اعلان شول نو دېته يې تر ډېره پاملرنه وکړه چې دې ډول حقوقو ته بايــد درناوى وشي او حتى په کلاسيکو بنو کې د هغوى تضمين او ساتنه وکړي.

دغه تضمين بيلابيلې لارې او بنې خپلې کړي. خو تــول د بشــرحقوقو د قوانينــو پــه حاکميت نه بلکې په نورو قوانينو باندې ټينګ ولاړ وو. له کومه ځايه چې دغه حقــوق په قوانينو کې ليکل شوي وو نو ډير فشارونه يې نلرل او کوم تقنني ارزښت يې هم نه درلود نو پېژندل او ارزښت يې په خلکو باندې په اجباري ډول شول.

د اساسي قوانينو ځينې حقوقپوهان دليل راوړي چې دا حقوق د عامه قوانينو په څېر ارزښت نلري همدا ډول هغو افرادو چې د هغوى اجباري ارزښت يې پېژندلاى وو نــو هغه يې د اساسي قانون په پرتله ډېر لوړ ګڼل ځينې يې بيا له اساسي قوانينــو ســره برابر بولي.

په پايله کې هغوى د حقوق پوهانو په وړاندې اساسي قوانين له جبر پرته بل شى نــه ګڼي، ځينې يې بيا د همسطحه عامه قوانينو په نوم يادوي پدې ترتيــب پکاروړنــه او پاملرنه يې په دولت نه بلکې په عادي حقوق پوهانو او اساسي قوانينو اجباري دي.

د امريکې په متحده ايالاتو کې دوه مقولې (طبيعي قــانون او اجتمــاعي قــرارداد) د منشور او خپلواکۍ په اعلاميه کې زيات شول څو د عادي عرفي قوانينــو ســمه مانــا افاده کړي بنآ عرفي حقوق پوهان مجبور دي چې د هغوى پيروي وکړي، قضايه قــوه

چې له مقننې او اجرائې قوې څخه جلا ده د قوانينو د يوې برخې د قانونين مسئوله ده.
پارلمان يا ولسي جرگه د عامه افکارو په نسبت دې حقوقو ته زيان نشي رسولی ځکه ولسي جرگه يا پارلمان دېته اړ دی چې خپل د قانون جوړونې صلاحيت د ژوند په اړدوړ په ځينو دودونو کې چې د تقنني ارزښت يا اقتصادي او اجتماعي لارښود له رايه ورکوونکو څخه ترلاسه کوي، په همدې ترتيب په هغو لارو کې چې د بشرحقوق تضميني څېره خپله کړې په لاندې ډول دي...
۱ ـ د مقننې، اجرائې او قضايه قوې بيلوالی ترڅو د هغوی قدرت مالوم او وپلټل شي.
۲ ـ له تقنني پلوه څارنې ترهغه وخته پورې تضمين کيږي ترڅو چې قوانين د اساسي قانون په چوکاټ کې ځای لري.
۳ ـ حقوقي څارنه بايد ترهغه وخته تضمين ، چې ټولې سازماني او فردي پرېکړې د اساسي او نورو قوانينو په چوکاټ کې ترسره شي.
۴ ـ پارلماني استازيتوب چې په بشرحقوقو کې تخصص يا وړتيا لري؛
۵ـ په مستقيم ډېموکراتيک نظام کې د پوښتنو او ليکونو له لارې د وگړو مستقيمه څارنه؛
۶ ـ د اطلاعاتي او تبليغاتي وسايلو له لارې د گوندونو په وسيله د وگړو غير مستقيمه څارنه؛
۷ ـ د بشرحقوقو لپاره ځانگړې محکمه يي اطلاعات لکه: په استرابورک کې اروپايي محکمه؛

ژ ـ حقوق عبارت دي له:

لومړی ـ سنتي حقوق او ازادۍ؛

دويم ـ نوي حقوق (اقتصادي او اجتماعي).

ـ سنتي حقوق او ازادۍ، قانوني صلاحيت او ازادۍ په بر کې نيسي...

۱ ـ په عمومي ډول برابروالی (مساوات) عبارت دی له:

الفـ د قانون په وړاندې برابروالی (مساوات).

بـ د عدليې قوې په وړاندې برابروالی؛

ج ـ په ټاکلو او چوپړ تیاوو کې برابروالی؛

۲ـ په ټولنیزو مکلفیتونو کې برابروالی عبارت دی له...

الف ـ د مالیاتو په ورکولو کې برابروالی (مساوات).

ب ـ په عسکري چوپړ تیاوو کې برابروالی؛

∏ـ سیاسي حقوق عبارت دي له...

الف ـ د ټاکلو یا ټاکل کیدو حق؛

ب ـ په ټولپوښتنې سره د نظرونو څرګندولو حق؛

III ـ د فرد په مادي ګټو پورې اړوندې ازادی:

۱ـ شخصي ازادی؛

۲ـ د ملکیت یا مالکیت ازادی؛

۳ـ د شخّصي کوډ لرلو ازادی؛

۴ـ د کار سوداګری او صنعت ازادی؛

VI ـ د فرد په معنوي ګټو پورې اړوندې ازاد...

۱ـ د دین او عبادت ازادی؛

۲ـ د فکر او سازماندهي ازادی؛

۳ـ د زده کړې او روزنې ازادی؛

VI ـ نوي حقوق عبارت دي له:

۱ـ اقتصادي ازادی؛

۲اجتماعي ازادی؛

∏ـ اجتماعي حقوق په لاندې ډول دي...

۱ـ د کارکولو حق یانې د کسب او له کړاو پرته د استخدام د ټاکلو حق چې دا حق د استراحت او ارامتیا حق په نوم هم یادیږي.

۲ـ د اجتماعي او روغتیا ساتنې حق چې عبارت دي له: اجتماعي او رغتیایي بیمه، وړیا درملنه، د مور او ماشوم د ساتنې تضمین، د عمومي مصیبتونو د قربانیانو ساتنه،

د هغو وګړو ساتنه چې د هيوا د ساتنې په جګړه کې يې ونډه اخيستي وي او د شهيدانود کورنيو ساتنې حقوق دي.

۳ـ د زده کړې او روزنې حق عبارت دي له: په څوو مرحلو کې په وړيا توګه زده کړه، تر مالومې مرحل پورې د زده کړې جبري کول، د عرفاني چوپړتياوو په وړاندې کولو سره لکه: کتابتون او په عمومي ډول د اطلاعاتي وسايلو د اختراعاتو او پلټنو هڅونې.

۴ـ په ټولنو اواتحاديې جوړونه کې د شموليت حق د اتحاديې ونډه داده چې د غړو په استازيتوب له اړوندې اداري سره خبرې وکړي.

VIIIـ اقتصادي حقوق عبارت دي له...

۱ـ د دولتي پروژو د مالکيت له پلوه د هغو دولتونو لپاره چې د فردګرايې په اصولو ډډه لګوي) ملي اقتصاد ملاتړ او انحصارات منع کيږي همدا ډول د دولت لپاره يو مکلفيت موجود وي، چې کافي کانونه د دولت د اتباعو د اړتياوو د پوره کولو لپاره کشف او استخراج ګړي.

۲ـ له سوسياليستې له پلوه دولت د ټولو توليدي وسايلو څښتن دی او خصوصي مالکيت په کوچنيو کرنيزو ملکيتونو او صنعتي کسبونو بند وي(قيد)

۳ـ نشو کولای په نني قلمرو کې د بشرحقوقو ټولې لاسته راوړنې په بشپړه توګه وارزوو نو پر همدې اساس ځينو عناصرو ته يې په لاندې ډول اشاره کوو.

۱ـ کلاسيکي برابروالی يوازې قانوني او رسمي بڼه لري، له کومه ځايه چې ټول وګړي ورڅخه ګټه نشي اخيستلای او برابروالی يې عملآ د لاسرسي وړ ندی، د واقعيت له پلوه برابروالی يوازې يو شعار دی ځکه که داسې نه وای نو په سويلي افريقا او متحده ايالاتو کې به نژادي تبعيض او په اروپا کې به د ښځو له حقوقو څخه ناوړه ګټه نه اخيستل کيده.

۳ـ له کلاسيکي پلوه رسمي ازادۍ کومه مثبته پايله نلري يوازيني ارزښت يې د دولت د منفي ليدنې په مخينوي او له هغو څخه ناوړه ګټه نه اخيستل دي، يوازې قدرت لرونکي وګړي کولای شي دا کار عملي کړي. دا ډول ازادۍ ددې سبب ګرځي چې موجوده قوه نوره هم قوي او وګړي شتمن کړي. په پايله کې هغه دولتونه چې په فردګرايې ډډه لګوي خو سوسياليستي اواجتماعي مفکورې کاروي او ګټه ورڅخه

اخلي نو دا د نويو حقوقو اړوند نوي تصاميم او پريکړې رامينځته کوي دولت هم په خپله نوې څېره کې له بشرحقوقو سره منفي چلند يا سلوک کوي.
که څه دولت پدې مجبور دي چې د ترلاسه کولو لپاره يې پوره هڅې او کوښښونه وکړي خو دا يوازې يو سياسي مکلفيت دی.
بېلګه: فرد ددې توان لري چې دولت ديته مجبور کړي څو خپله روغتيا او د اجتماعي بيمې ساتنې دنده ترسره کړي، په همدې ډول فرد حق نلري چې د يوشي ترلاسه کولو په لاره کې چې اداره ورسره موافقه نه وي له دې ادارې څخه استازيتوب وکړي، د بوديجې اړوند تصاميم چې رايه اچوونکي د مالياتو تسليمولو ته مجبور وي د فرد له مسوليت څخه بهر دی دولت تر وروستنې کچې هڅه او کوښښ کوي چې د ډېرې ماليې له اخيستلو څخه لاس واخلي ځکه دا وېره چې ګواکې رايه اچوونکي به خواشيني او ستړي شي، سوسياليستي هيوادونه يوازې د مادي حقوقو څخه ساتنه کوي او له معنوي ازاديو اوحقوقو څخه مخ اړوي، دا امر ددولت او افرادو ترمينځ په اړيکو کې د ترينګلتيا سبب ګرځي، ځکه په افرادو کې دا احساس پيداکيږي چې هغوی د معنوي ازادۍ له ګټې اخيستنې څخه محروميږي.
پداسې حال کې چې هغه معنوي ازادۍ او حقوق کټ مټ د مادي ازادۍ په څېر ارزښتمن دي.
۴ ـ په تشه شعاري بڼه د بشرحقوق اعلان په خلکو هيڅ اغيز نلري، په همدې سره د هغوی لپاره قوانين رامينځته شول چې په ډاډ توګه يې تضمينوي.
بيلګه: کله چې قانون د يوې شخصي ازادۍ ځای په پآم کې نيسي نو د قانوني بند لپاره يې شرايط ټاکلي دي، يا کله چې قانون د خصوصي ژوند درناوی په پام کې نيسي نو د هغو د کورنيو او اشخاصو د پلټنې لپاره ځينې محدوديتونه رامينځته کوي.
۵ـ هغه حقوق او ازادي چې قوانينو او کنوانسينونو کې ځای پر ځای کړای شوي دي او پداسې توګه ورته ځای ورکړل شوی چې د قوانينو ټولې برخې په پام کې نيسي د حقوقو د پلي کولو د ارادې نشتون د هغوی د وراثت په علمي او عملي برخه کې بې توجه يې څرګندوي.

بېلګه: علمي او عملي وراثت، د جنايي قانون اړوند ارونه يا اصول چې له نړيوالو کنوانسينونو څخه کورنيو قوانينو ته اجازه ورکوي بايد په لاندې بڼه وي.
د قانونيت اصل، د مناسب قانون پلي کول، د انسانانو حقوق چې د جزا قانون له خوا ملاتړ کيږي، د جزا ځانګړتياوې، له ځوانانو سره چلند، عادلانه محکمه، فرد بايد په جرم سره يوځل محاکمه شي، د محکمې په اشتباه سره د تاوان ورکولو حق، له بندي سره قانوني چلند د سلوک کچه محدوديږي.
٦ـ د نړيوالو کنوانسينونو هوډ او اراده دا وه چې د بشرحقوقو په ملاتړ سره ورته نړيواله صبغه ورکړي خو د ملي حاکميت د اصل په پاَم کې نيولو سره په کورنيو چارو کې د بهرنيو هيوادونو د لاسوهنې مخنيوى او د داسې يوې نړيوالې وسيلې کمښت چې د دولت له لوري د بشرحقوقو او بشري ازاديو اساسي ازادۍ تضمينوي.
دا ډول ملاتړ هيڅکله له برياليتوب سره نشي يوځاى کيداى، د بشرحقوقو ملاتړ اروپايي تړون په اوسني وخت کې تر ټولو پرمختللى کنوانسيون ګڼل کيږي، که څه هم نه په دې ندي توانېدلي چې دا حق په يوې رسميت پېژندل شوې چوکۍ باندې کينوي، چې قانوني اقدمات د بشرحقوقو تر ځانګړتياوو يا محکمې پورې تعقيب کړي، فرد کولاى شي خپل شکايتونه د بشري حقوقو ځانګړې اروپايي کميټې ته وسپاري ترڅو هغه شکايت محکمې ته وښايي.
د اروپايي هيوادونو د بهرنيو چارو وزيرانو اړوند کمېټه دې ډول قضيو او شکايتونو ته ځانګړې شوېده.
په ١٩٥٩ او ١٩٥٦ کلونو کې يوازې نهه قضيې محکمې ته راجع شوې دي خو په ١٩٥٥ــــ ١٩٦٩ کلونو کې کمېټې ٣٨٠٠ قضې وپلټلې او په اړه يې قضاوت وشو چې له ډلې څخه يې ٣٦٠٠ ونه منل شوې او يوازې پر ٢٠٠ قضيو باندې يې بحث وشو.
اروپايي کميټه د سنتي، اقتصادي او اجتماعي حقوقو په پرتله د بهر ازاديو څخه په ډېر کمه کچه ملاتړ کوي. همدا ډول د دولت د حاکميت اصل چې په اسنادو کې ترتيب شوى او دا د تړون په څېر پکاروړل کيږي او ددې تاثيرات يې پېچلې او محدودې کړې دي.

2: په اسـلام کې حقوق: حق په عربي ژبه او فقه ړکبهغه څه ته وايي چې په دين کې د څښتن تعالی له لوري انسان او د انسان له لورې ټولو خلکو ته ورکړل شوي وي.

حق څلور برخې لري

۱ــ له پيسو سره د پرتله کولو وړ، له ګټې سره د يو ثابت بدن پرتله لکه په يوه کرايي کور کې اوسېدل، يا د يو عمل څخه ځان ساتل، د خاوند له اجازې پرته کورته څـوک راوستل.

۲ــ هرڅوک حق لري که انسان وي که څښتن تعالی وي.

۳ــ ټول وګړي يو پر بل حق لري. (لکه د دندې ترسره کول).دا حقوق لکه: په ښځې د خاوند او په خاوند د ښځې د پيروي حق، په شتمنو وګړو د خلکو حق، د زادۍ حق.

۴ــ د حق قانونيت د مقننه قوې له خوا د تصويب په مانا سره دی، حق ددې ويشنو پر بنسټ توپير لري او له هماغې مخې ويشل کيدای شي.

الف ــ مجرد او مشخص حق

۱ــ مشخص حق هغه حق ته ويل کيــږي چــې يوځــای موجــود وي او خــارجي بڼــه پيداکړای شي.

دغه حقوقعبارت دي له: له شيانوڅخه د ګټې اخيستنې ، د طلاق او د مجازاتو حق، د پلار له خوا د بچيانو ملاتړ او طبي حقوق لکه: د ژوند او برابرۍ حق، له غير مالي پلوه د زيان جبران او د ا جبران بايد په پيسو وشي لکه: د مجازاتو اوطلاقو حق او يا امکان لري چې په پيسو جبران نشي.

۲ ــ مجرد حق هغه حق ته ويل کيږي چې په يو معين ځای کې موجود خو مشخص نه وي.

ډاکتر ابوسينا ددې حق اړوند خورا ډېر مثالونه وړاندې کړي دي لکه:

د غوښتنې حق، د تړون حق، د قسم حق، سياسي حقوق، پــه عامــه تصــدي کــې د کارحق، کلتوري حق لکه: د کتاب ليکلو او اختراع حق او داسې نور............

فقها دا مجرد حق د ملکيت په توګه ګڼي ځکه هغه په داسې شيانو محدودوي چــې د ترلاسه کولو وړ او د خلکو په وړاندې ارزښتمن وي په همدې سره امکــان لــري چــې

مجرد حقوق له مالي او غیر مالي چې د زیان جبران یې نه وي شوی نو مړي ته یې نه وړل کیږي.

ب ـ قطعي او نسبي حقوق

قطعي حق په بشپړه توګه روښانه او څرګند دی، او سرچینې ته اړتیا نلري لکه: د روژې په مبارکې میاشت کې روژه نیونې ورځې یا د یو محصول ارزښت.

۲ـ نسبي حقوق د روښانتیا او تشریح لپاره یوې سرچینې ته اړتیا لري او دا سرچینه یې د مثبتو او منفي قطبونو ترمینځ موجوده وي، لکه د یو ماشوم د پلار مناسبه دنده چې د هغوی د ډوډۍ او جامو پیداکولو وسیله ده.

یوه میرمن باید په ډیرې درناوي پریښودل شي (طلاق شي).

ای محمده! ښځنه پرځای کړه، په خواخوږۍ سپارښتنه وکړه او له ناپوهانو مخ واړوه.

کفارت: لسو بیوزلو افرادو ته په اوسط ډول خواړه ورکول او اندازه یې دومره وي چې بیوزله پرې خپله ښځه او بچې تغذیه کړي.

ج: د خدای ج او بنده ګانو حق(حق الله او حق العبد):

حق الله د یوې ډلې د حق په مانا ده، ځینې ددې لپاره په حق الله نومول کیږي چې د درناوي وړ وګرځي ددې سربیره اشخاص هم موجود دي لکه:

نوي پیداشوي او ماشومان چې له خپلو حقوقو څخه ساتنه نشي کولای نو لازمه ده چې د هغوی حقوق د خدای د حق په نوم ملاتړشي.

فقها حقوق په څلور برخو ویشي

۱ـ د خدای ج لپاره مشخص حق؛

۲ـ د انسانانو لپاره مشخص حق؛

۳ـ دواړه حقوق یو له بل سره اړیکه لري خو د خدای حق غوره والی لري.

۴ـ دواړه حقوق یو له بل سره اړیکه لري خو د بنده حق غوره والی لري لکه: مجازات.

دریم او څلورم ډولونه د حق الله او حق العبد ګډ جوړښت دی چې د دوه اړخیزه یا متقابل حق په نوم یادیږي.
د ژوند کولو حق، عقل، له شتمنۍ څخه ملاتړ او له وېرې څخه روغتیا او ازادي(پیسې اوملکیت) حق، له دې پلوه حق الله ددې امانتونو ساتونکی دی پداسې حال کې چې حق العبد او حق الله د هماغو ګټو ساتنه کوي.
ددې دوه اړخیز حق په پلټلو کې باید هڅه وشي او دا مالوم شي چې د کوم یو غوره والی وړاندې او یا لومړیتوب لري.
که چیرې د خدای حق (حق الله) غوره وو انسانان حق نلري چې تېرې ناوړه ګټه پورته کړي دغه راز حق نلري چې پدې برخه کې خپله روغتیا او ژوند په خطر کې واچوي او یا خپلې پیسې بیځایه ولګوي.
له دې سره سم حقوق په دوه بڼو (شکل) دي
۱ــ د خدای غوره حق چې د حق الله په نوم یادیږي.
۲ــ د بنده غوره حق چې د حق العبد په نوم یادیږي. لکه فرض عبادت(لمونځ او روژه).
ب ــ د ټولنې د ساتنې په مانا؛
ج ــ د هغو افرادو د حقوقو د ساتنې په مانا ده چې پخپله د خپلو حقوقو ساتنه نشي کولای؛
حنفي مذهبي حق الله په اته وو مقیدو برخو ویشي:
۱ــ د عبادت ځانګړي اعمال ـــ لمونځ، ذکات او حج هغه دندې دي چې دیني احکامو د ټولنې لپاره ضروري ګڼلي دي.
۲ ــ ځانګړي مجازات لکه ـــ زنا، غلا او د الکولي مشروباتو څښل چې د ټولنې د ساتنې لپاره ترسره کیږي.
۳ــ محدود مجازات لکه ـــ له میراث څخه قاتل بې برخې کول، دا ددې لپاره محدود دي چې قاتل ته مثبته جزا ورنه کړل شي.

۴ ـ د هغو حقوقو لپاره چې د مجازاتو او عباداتو ترمينځ واقـع دي لكـه ـــــ كفاره ياني د غيرقصدي قتل د ديت وركول يا په روژه خوړلـو يـا د قسـم پـه ماتولو د ديت وركول دي.
چې پدې سره په انسان كې د عبادت يو ډول احساس رامينځته كيـږي ځكـه هغه د خداى د اوامرو په توګه ګڼل كيږي او دا امر په ځاى كيږي په عين وخت په هغوى كې يو ډول د د تقبيح احساس پيداكيږي، ځكه د هغـوى ارتكـاب د خداى تعالى له اوامرو څخه سرغړونه او ورسره سمه ګناه ګڼل كيږي.
۵ـ د عباداتو په ځينو اعمالو كې يو مرستندويه احسـاس موجـود وي. لكـه د روژې خوړلو كفاره، دا هم يو ډول عبادت دى ځكه انسانان خدايتعال ته نږدې كوي او له نورو سره د مرستې مانا هم لري.
۶ـ هغه حكم چې د عبادت د اعمـالو احسـاس پكـې وي لكـه عشـر چـې د مسلمانانو په كرنيزو ځمكو يو ډول ماليه وي.
۷ ـ ښكاره حق لكه د شتمنۍ پينځمه برخه يا هغه ګټور د اړتيا تـوكي چـې د ځمكې لاندې پيداكيږي چې د ټولو د هوساينې په لاره كې ولګول شي پداسې حال كې چې د پيداشوې خزانې ⅘ برخه د هغه د خاوند حق دى.
د خداى تعالى د حقوقو د پولو ټاكنه د حنفي مذهبو له لوري پدې ښو عبـادت او مجازات په عين وخت كې د خدايتعالى او ټولنې د حقوقـو تـرمينځ د پولـو ټاكل هم دي، دغه راز د ټولنې حقوق بيلابيل او خورا پراخه بڼه لري او دا تـول بايد په پام كې ونيول شي د ټولنې اړتياوې بايد تجديد نظر (بيا كتل) شي.
دا ډله حقوق په دوه برخو ويشل كيږي، او دې قراني ايت ته په پام سره چې:
(كه چيرې تاسو د انسانانو ترمينځ پريكړه كوئ نو عادلانه پريكړه وكړئ)
دا ډله وايي د خلكو ترمينځ د پريكړې پر وخت حقوقو ته په دوه لانـدنيو ډلـو كې ځاى وركول كيږي.

۱ـ دا چې حقوق د ټولو انسانانو لپاره وي نو نبايد ځانګړو خلکو ته په پام کې ونيول شي برعکس بايد دټول اړتياوې په پام کې ونيول شي دغه حقوق د خدايي مجازاتو او حقوقو په نوم ياديږي.
د بيلګې په توګه: پدې حقوقو کې د غلو، زناکوونکو او د وصيت او ملکيت په مسايلو کې د داوري مجازات شامل دي.
۲ ـ د انسان يا بشر حقوق د خصوصي حقوقو په نوم ياديږي. لکه خصوصي حق، ټول هغه انسانان چې دحق څخه برخمن دي کولای شي هغه ترلاسه يا هم ترې تير شي ياني دا ددې واک لري چې له خپلو حقوقو سره هر ډول معامله وغواړي کولای شي.
د بېلګې په توګه: ديت دا د وينې ارزښت هغه اندازه ده چې د يو چا کورنۍ ته ورکول کيږي چې د بل په ذريعه وژل شوی وي هغه څوک چې دا حق لري نو ددې صلاحيت هم لري چې دا اندازه قيمت ومني او يا هم پخپلې غوښتنې سره له دې حق څخه تير شي.
ددې حقوقو په زياتوالي سره ځيني شيان موجود دي لکه هغه مجازات چې ورسره حق الله او حق العبد رامينځته کيږي، له مجازاتو څخه يوه عمومي ګټه ترلاسه کيږي چې له يوې خوا د ژوند ساتنه کوي او له بلې خوا د قاتل په وړاندې د مقتول د کورنۍ غوسه او قهر له مينځه وړي دغه راز د خصوصي حقوقو په اړه نشو کولای دا ډول فکر وکړو چې ګواکې ټولنه پکې کوم حق نلري. برعکس پداسې حالاتو کې لکه: جګړه، بحران، ناروغۍ او سيلاب ځيلې هم له ځينو حقوقو څخه برخمن دي.
له دې سره سم د خصوصي حقوقو خاوند دا حق نلري چې هر ډول يې زړه وغواړي ګټه ترې پورته کړي.
په ريښتني توګه له دوه لارو څخه يو ټولنه عمومي حقوق لري.

۱ـ څه ډول چې څښتن تعالی د خصوصي حق لرونکي لپاره د هغه شخصي گټې هم په پام کې نیولې دي په هماغه ډول یې د هغوی د ټولنې گټو ته هم پاملرنه کړېده، پردې اساس خدای تعالی انسان ددې لپاره له بیځایه لگښتونو څخه منع کړی چې زیان یې ټولې ټولنې ته ونه رسیږي. ځکه دا پیسې څښتن تعالی نورو ته د ذکات او عشر لپاره ځانگړې کړي دي.

خدایتعالی پخپل کتاب کې فرمایلي دي:

ژباړه: شتمنۍ مو په ناسمه توگه مه کاروئ کومې پیسې چې خدایتعالی په واک درکړي هغه وساتئ، هغوی چې وربانده‌ې سره او سپین زر پیري او د خدای په لاره کې یې نه لگوي نو هغوی ته به په راتلونکي کې یوه دردناک زیری ورکړل شي.

۲ـ د خصوصي حقوقو خاوند پداسې ډول باید له خپلو حقوقوڅخه گټه واخلي او ورسره معامله وکړي چې نورو ته پکې زیان ونه رسیږي، او ټولنه هم دا حق لري چې داسې اشخاص چې گټه اخیستنه یې ټولنې ته زیان اړوي منع کړي.

د حق الله او حق العبد ځانګړتیاوې

حق الله ځانګړتیاوې:

۱ـ له هغه څخه څوک انصراف او سترګې نشي پټولای؛
۲ـ ټوله مسلمانان په ځانګړې توګه د اسلامي فقهې عسکران او پیروان مجبور دي چې د ساتنه یې وکړي.
۳ـ امام ددې موکل دی چې عمومي مجازات تحمیل کړي.
۴ـ که د حق الله په وړاندې جرم یو ډول او په پرلپسې توګه وي نو مجازات هم باید مجرم ته په یو ډول ورکړل شي، خو که جرم په پرلپسې توګه او یو ډول نه وي نوباید ورته د هر جرم جلا سزا ورکړل شي.
۵ـ ددې حق مجازات وارثانو ته نه لیږدول کیږي پدې مانا که قاتل قتل وکـړي نو نباید وارثان یې د جرم سزا وویني.
۶ـ ټول خدایي حقوق د بښلو وړ کیدای شي، ځکه چې لـه دې لـوري خـدای تعالی ته هیڅ زیان نشي رسیدلای.
یادونه: د حق العبد لپاره مجازات ممکن ځانګړي، جریمه یاهم د ضـمانت پـه ډول وي.

د حق العبد ځانګړتیاووې

۱ـ کیدای شي په حق العبد کې انصراف رامینځته او ونه غوښتل شي.
۲ـ ددې حق مجازات پخپله د حق لرونکي له خوا ترسره کیږي بل شخص لـه هغه څخه د انصراف حق نلري.
۳ـ ددې حق مجازات وارثانوته لیږدول کیږي له دې خبرې څخـه موخـه داده چې د مقتول وارثان خپل د قاتل له وارثانو څخه غوښتلای شي.

۵ ــ په شتمنیو اوپورونو کې تاکل شوی حق

په شتمنۍ کې حق پدې مانا چې یو یې د داین او بل د مدیون په شــکل نیــول کیږي، په مالي پورونوکې شخصي حق، لکه: کرایي کور یا غیرمالي لکه: قضایي لمونځ دی. څوک چې مدیون دی باید دا حق په مطلق ډول سره ادا کړي.

مثلاً: د کور کرایه به هرومرو ورکوي، او قضا شوی لمونځ به په قضــایي ډول ادا کوي یا ددې امکان هم شته چې په منفي ډول ادا شي لکــه: د یــوې ودانــۍ د جوړول منځپانګه.

ددې حقوقو د ادا کولو ډول د مدیون د ذهني توان سره مناســب او حالــت او ماهیت سره سم توپیر کوي.

دا دوه ډوله حقوق ځانته ځانګړي قوانین لري

۱ــ په پور(قرض) کې حق غوښتلو ته اړتیا نشته پداســې حــال کــې چــې پــه شتمنیو کې حق غوښتلوته اړتیا نشته.

۲ــ کېدای شي په پورونو کې حق وځنډول شي او یا ورڅخه صرف نظر راشــي خو په شتمنۍ نه حق ځنډول کیدای شي اونه هم ترې تیریدل کیږي.

۳: کله چې د شتمنۍ خاوند مړ کیږي، نو حق پر شتمنۍ ساقطیږي(غورځول).

بیلګه: کله چې د یو کور خاوند یو قرار داد له مخې خپل کــور پلــوري نــو کــه چیرې د کور سپارلو څخه وړاندې د کور خاوند مړ شي نود کور پلورنې قرارداد قانوناً فسخه کیږي خو دپور په حق کې د قرارداد اعتبــار پخپــل ځــای پــاتې کیږي.

هـــ ـ قانوني او ديني حقوق
که څه هم ديني حقوق له ديني احکامو سره سم څرګند او مالوميږي خو د قوانينو پر بنسټ نشي ثابيتديلای ، لکه لمونځ او حج، قانوني حق هم د ديني احکامو سره ســم مشخص شوي هم د قوانينو پر بنسټ ثابيتديلای شي.

په اسلام کې خپلواکي:

بنسټګرو ديني قضاوت د ترسره کوونکو د اعمالو په برخه کې که دنــده او کــه ټاکنه د څښتن تعالی د کلام له مخې تعريف کړی دی.
الف: قضاوت د يو عمل د ترسره کولو يا برعکس نه کولو په مانا دی، فاعل د يو خپلواک انسان په توګه حق لري چې يوه عمل ترسره او يايې له ترســره کولــو تير شي.
ب ـ ټوله ايز اصل دادی که چيرې کوم روښآنه امر موجود نه وي پدې اړه چــې انسان ازاد دی ترڅو يو عمل ترسره کړي يا برعکس ونکړي، که کوم ايت يا هم امر نه وي موجود نو جرم ورسره هم نه شته او نه هم سزا موجوديدلای شي.
څښتن تعالی فرمايي: ترڅو چې زه پيغمبر درونه ليږم نو مجازات بــه مــو هــم نکړم په اساسي اصولو کې دا اصل موجود دی.
نود ايت يا امر څخه وړاندې د فاعل د اعمالو په وړاندې هيڅ ډول قضاوت نشي ترسره کيدای دغه راز (د شيانو او اعمالو سرچينه ازادي ګڼــل کيــږي) دا دوه اصول پدې مانا دي، وړاندې له دې چې کوم عمل ته جرم وويل شــي بايــد يــو ايت يا امر هغه په روښانه ډول سره منع کړي.
د ـ د خپلواکی په اړه د دين نظريه څښتن تعالی ته راجع کيږي.
چې د يو عمل د کولو يا هم نه کولو په برخه ورکړل شــوی وي، چــې ددې ډول اجازه ويونکی وي ممکن داسې يو عمل نه سپيڅلی او نــه هــم د منلــو وړ وي

پردې بنسټ که خدایتعالی اجازه نه وې ورکړي نو د یو عمل د ترسره کولو لپاره ازادي نشته یاپه بل ډول نور دهغه عمل د ترسره کول د فاعل له لوري منع دی.

د ازادو اعمالو ډولونه

۱ـ امام غزالي خپل ځان ته په پاملرنې سره د اعمالو کلمه په درې برخو ویشي:

الف: د سرچینې په پلټلو سره د منښت یا نه منښت لپاره د خدایتعالی له لوري کوم تقنیني او مشخص امر وجود نلري.

ب ـ دین انسان ته د یو عمل ترسره کولو یا هم نه کولو د ټاکلو حق نه دی ورکړی.

ج ـ دین د ټاکلو یا نه ټاکلو په برخه کې څه ندي ویلي خو دا نښانې وجود لري چې د یو عمل ترسره کول یا نه کول یو ډول دي چې فاعل یې باید په اړه تصمیم ونیسي.

له دې سره سم امام غزالي ازاد عمل په دوه برخو ویشي.

دین د یو عمل د ترسره کولو یا برعکس واک فاعل ته ورکړی، دین د یو عمل کولو یا نه کولو په اړه روښانه حکم نه دی صادر کړی.

۲ـ د یو دلیل په توګه چې د یو عمل ترسره کولو په برخه کې پوښتنه رامینځته کیږي:

السهتي (عالم) ازاد عمل په دریو برخو ویشلی دی:

۱ـ د عمل د مخنیوي لپاره دلیل؛

۲ـ د عمل ترسره کولو لپاره دلیل؛

۳ـ د یو عمل ترسره کولو یا نه کولو څخه وړاندې دلیل وجود نلري او ترسره کوونکی یې په ترسره کولو کې ازاد وي، پدې مانا چې خدایتعالی نه هغه ته امر

کوي چې ترسره يې کړي او نه د برعکس لپاره بلکې هغه يې ازاد پرې ايښي دی او کولای شي پخپله خوښه يو عمل ترسره يا هم ترې تير شي.
۳ــــ السهتي د ازادۍ ډولونو او ټوله ايزتوب ته په پام سره د ازاد عمل په څلورو برخو په لاندې توگه نظر ورکوي.
۱ــ هغه څيزونه چې يو ډول ازاد او په بشپړه توگه د اړتيا وړ وي لکه: خوړل، څښل چې کاملآ د اړتيا وړ دي خو که چيرې ونه شي نو انسان ته زيان رسوي.
۲ــ هغه شيان چې يوډول ازاد خو په بشپړه توگه د اړتيا وړ وي خو دومره اړين او ضروري نه وي؛ لکه زيات خوراک، او اضافي جامې پيرل او داسې نور ....
۳ ــ هغه شيان يو ډول ازاد خو په بشپړه توگه منع وي، لکه په قسم کولو اختنه، د بچيانو په وړاندې د ژبې ناوړه کارول.
که څه هم د سرچينې له مخې چې دوی ته نه امر شوی او نه هم ترې منع کړای شوي، ترسره کول يې ازاد او ځان پرې بلدول منع دي.
۴ ــ هغه شيان چې يو ډول ازاد خو په بشپړه توگه کرکجن وي لکه: د ويونکو مارغانو غږ ته غوږ نيول، د تفريح له ځايونو څخه تاويدل که څه هم دغه اعمال د سرچينې له مخې ازاد دي خو هغه کرکجن وي کله چې د اختنه کيدو بنسټ ځانته خپله کړي.
۴ ــ الغفاري د ازادۍ عمومي او تصادفي کيدو ته په پآم سره اعمال په عمومي او نسبي ازادي ويشي.
د هغه په وينا امکان لري چې فاعل په بشپړه توگه د يو عمل په ترسره کولو کې ازاد وي او يا دا چې دا ازادۍ ممکن چې ځانگړې علت ولري او فاعل د هغه علت په موجوديت سره ازاد وي.
۵ــــ د ازادۍ سرچينې ته په پام سره داسې ويشنې هم موجودې وي چې ورسره سم ازادي يا د خدايتعال يا هم د بنده له خوا ورکړل شوې وي.

۶ــــ خصوصیت او عمومیت ته په پام ســره د ازادۍ عملیــه پــه خصوصــي او عمومي ازادۍ ویشل شویده، د خدایتعالی عمومي اجازه د عمومي ازادۍ سبب ګرځي، لکه هغه کار چې خدایتعالی یې د ترسره کولو اجازه ورکړې وي.
او د خدایتعالی خصوصي اجازه د خصوصي ازادۍ سبب ګرځي لکه کوم شخص چې یوې ښځې ته قرانکریم په مهر کې ورکړي، نه د واده د پیسو په توګه.
۷ــ د ازادۍ علت ته په پام سره د استعمال او لګښــت ازادۍ موجــودې وي، د لګښت ازادۍ پدې مانا ده چې که مقنني منصف هئیت (خدایتعالی) او که د بل شخص له لوري د یو شي د مصرفولو، لکه: ښــکار یــا د اوبــو اســتعمال اجــازه واخیستل شي.
د استعمال ازادي ځینو شیانو استعمال یــا اســتفاده لکــه جماعــت، عمــومي پارکونه، په کتابتون کــې د کتــاب لوســتلو پــه مانــا ده چــې مقننــه هئیــت (خدایتعالی) له خوا ورته ورکړل شوي دي.

د انسان د حقوقو او ازادیو ترمینځ توپیر

پدې برخه کې له انسان سره دا پوښتنه پیداکیږي چې دا د انسان لــه حقوقــو سره یو ډول که د حقوقو یوه برخه ده له حقوقو سره توپیر لري؟
دا مسئله مخکې له مخکې د قوانینو په موضوع کې مطرح شوېده، ځینو قانون جووړونکو ویلي چې عمومي ازادي عامه حقوق دي هیڅوک هغــه پــه یــوازې توګه نشي درلودلای پدې ترتیب د ازادي مانا له حقوقو سره په بشــپړه توګــه مطابقت نه کوي همدا ډول ازاد هغه وخت د حق مانا مومي چې په وړاندې یــې تیری وشي.
د قانون سره سه ازادۍ د ټولو وګړو لپاره د یو عمل ترسره کولو اجازې په مانــا دی، که چیرې پدې ازادۍ تیری وشي نو قانوني حق منل کیږي.

دبیلګې په توګه: د یوشي د خاوند کیدو واک ته ازادي ویل کیږي خو ملکیت پخپل ذات کې یو حق دی له دې سره سم واک د حق ترلاسه کولو توان ته ویل کیږي.
مشاجره د محدودې یا پراخې پکار وړنې، مشاجرې د انسان اساسي حقوق او صلاحیتونه چې پخپلې مانا سره حقوق دي. د حق او دندې تړاو ددې امر لامل ګرځي چې قانون جوړونکي د واک څخه د حق نوم لیرې کړي.
اساساً ستونزه دلته ده چې ایا حق یو قانوني شی دی او قانون هم ورڅخه ملاتړ کوي؟ ایا حق یو اخلاقي او طبیعي شی دی او قانوني ملاتړ لري؟
په اسلامي فقه کې لیدل کیږي چې د جواز اصلاحات او ازادۍ په زیاته کچه یو د بل پرځای کارول کیږي له دې سره سم ددې په ناسمې پکاروړنې سره اصلاحات له ګډوډۍ سره مخ کیږي.
د حق کلمه په زیاتو مواردو کې کارول کیږي
الف: دا کلمه ددې لپاره کارول کیږي څو وښایي چې یو فرد د نورو په وړاندې کوم مکلفیتونه لري یا په یاد ولرئ لکه د اتباعو حق په حکمرانانو او برعکس د حکمرانانو پر اتباعو.
ب: دا کلمه په کورنیو اړیکو کې د شخصي حقوقو اړوند کارول کیږي لکه په خاوند د میرمنې اود میرمنې په خاوند حق.
ج: دغه راز دا کلمه د ثابتو شیانو یا اوامرو لپاره چې باید ترسره شي کارول کیږي لکه چې څښتن تعالی فرمايي: دمومنانو مرسته پر مونږ واجب ګرځیدلی ده.
د: دا کلمه د مالي حقوقو لپاره هم کارول کیږي، خدایتعال فرمايي: اود هغه په شتمنۍ کې د بیوزلانو او ګدایانو حق منل شوی دی.
هـ ـ دغه کلمه د انساني او اخلاقي اعمالو لپاره لکه د ورورولۍ او ملګرتیا حقوق او د ګاونډیانو حقوقو لپاره کارول کیږي.

و ـ دا کلمه د عمومي حقوقو تر عنوان لاندې چې د ټولـو وګـړو دنـده هـم ده کارول کیږي.

الغرافي د حق د مرحلو ترمینځ یوپیر کوي اوداسې مثال راوړي:

۱ـ که چیرې مسلمانانو په جګړه کې غنیمتونه په لاس راوړي نو کیدای شي دا حق ولري ترڅو د خپل حق غوښتنه وکړي.

۲ـ که څوک غواړي چې په یو شریک ملکیت کې خپله برخه وپلوري نو دا حق هم لري چې ټول ملکیت وپلوري.

۳ـ بیوزلان او اړمند حق لري چې له خپلې ګټې څخه په بیت المال کـې ګټـه پورته کړي.

ډاکټر سهنوري دا پایله مومي چې الغرافي د درې حالتونو ترمیځ توپیر کړی... او هغوی ته یې د جواز، حق او بین البین نومونه ورکړي دي.

۱ـ داسې حالت چې یو شخص پکې د یو شي د مالک کیدو توان لکه: د یو نوکر یا قچر پیداکول، واده کول یا د خپلو غلام شویو خپلوانو د اخیستلو توان چـې دا یو جواز ګڼل کیږي.

خو حق ورته نشو ویلای.

۲ـ داسې حالت چې د یو دلیل په راوړلو سره د یو شي خاوند وګرځي لکه: پـه یوه کوچنی ځمکه کې ونډه، پخپل شریک باندې د خپلې ونډې پلورل دا ټـول د دلیل په درلودلو سره د شتمنۍ غوښتنې نشي کولای او دا درجـه د حـق او جواز ترمینځ واقع ده.

ډاکټر سنهوري زیاته کړه چې د انسان ملکیت یوازې جواز دی یا هغه واک چې مقننه هئیت یې ملاتړ کوي او له دې لارې هغه تصرف کولای شي که هغـه پـه رښتیا سره هم یو شی تصرف او استعمال کړي نو دلته دغه حق مالکیـت بلـل کیږي.

د مالکیت او جواز ترمینځ یوه درجه وجود لري چې له جواز څخه پورته او لــه مالکیته ټیټه ده.
لکه: که څوک وغواړي یو کور چې خوښ یې شي وپیري نو د کــور د خاونــد د موافقې د ترلاسه کولو څخه وړاندې هغه د دې یا بل کور د تصرف په حالت کې دا شی د جواز په نوم نوموي.
که چېرې دې شخص د کور د مالک موافقه لاسته راوړه نو هغه پدې حالت کې کور تصرف کولای شي پدې ترتیب دا دحق په نوم یادیږي.
د کور د مالک د موافقې څخه وړاندې او دهغې له منلو وروسته د حق او جــواز ترمینځ مرحله ده، څرنګه چې پورته یادونه وشوه انسان دې پوهې ته رسیږي چې بیلابیلې مرحلې تیرې او په هره مرحله کې یې حالت بدلون ومومي.
له یوې خوا حق عبارت دی د یوشي د مالک کیدو د حقوقو څخه او له بل پلوه حق د یو موافقه شوي شي د منښت حالت ته وایي او له دریم اړخه حــق د یــو شي خاوند کیدو ته وایي.
د حقوقو دغه درې بڼې د مقننه قوې له خوا ملاتړ کیږي دلته یوازینی ســتونزه داده چې د حق اصطلاح د لومړی او دویمي مرحلې اړوند نه کارول کیږي ځکه که انسان دا هر یو حق ونوموي نو په هغه صورت کې به جواز د استعمال لپــاره کوم بل مورد پاتې نشي.
انسان ددې مسئلې د بلې برخې په تشریح کولو کــې دېتــه اړتیــا لــري چــې تشخیص یې کړي چې ایا هغه ازادي چې د مقننه قوې له خوا ورکړل شــوې د شیانو یا اعمالو په مورد کې ربښتیا ده؟
که ازادي په کارونو او شیانو کې ریښتني وي نو ازادي نومیږي کنه نو هغــه تــه واک ویل کیږي.

عامه ازادي

عامه ازادي لکه: له عمومي پارکونو او ښارونو، له ښـــوونځيو، روغتـــون او نـــورو څخه ګټې اخیستنې ته ویل کیږي.
دغه ازادۍ چې د مقننه قوې یا قانون جوړونکو له لوري ورکول کیږي د عامــه حقوقو په ردیف کې ځای نیسي او دولت باید له خلکو سره د هغې په ګټه اخیستنه کې مرسته وکړي.

عامه واکونه(اختيارات)

هغه ازادۍ چې مقننه هئیت یې د ژوند په کړنو او اعمالو کې انسانانو ته ورکوي عامه واکونه ګڼل کیږي. لکه: د یو شي مالکیت، د محفلونــو جــوړول، ازادي، له یو ځای څخه بل ځای ته د سفر کولو حق.
ټول سیاسي او فرهنګي حقوق، لکه: د ټاکلو حق، د نظر څرګندولو حق، د فکر ازادۍ او نور.... ازادي پدې مانا ده چې ټول انسانان له خپلــو حقوقــو څخه یو ډول ګټه پورته کړي او د هر څه ترســره کولــو واک پخپلــه ولري او ټولو ته د ګټې اخیستنې لپاره ده پــورتني عامــه اختیــارات حقوقي دي او افراد حق لري چې ګټه ورڅخه واخلي.
دولت چې د خلکو استازیتو کوي نو مجبور دی چې له دې ازادیو څخــه ملاتــړ وکړي دغه ازادۍ ټولې حقوقي دي او د حق الله یوه برخه هم ده ځکه موخه یې د ټولنې ملاتړ ده.

دندې په اسلام کې:

خورا زیاتو دلایلو ته اړتیا ترڅو دندې تربحث لاندې ونیسو.
نو له همدې کبله یې ځینې برخې په لنډه توګه بیانوو.

۱ــ حق یا ازادي ممکن چې په ځینو حالاتو کې د یوه دنده لرونکي لپاره وي.
۲ــ پینځم قضاوت امکان لري چې په یوې موضوع باندې د حــالاتو او شــرایطو سره سم بحث وشي هغه څه چې پکې شامل وي.
۳ــ امکان لري چې مشر(حکمروا) د خپلې ازادۍ په چوکاټ کې خپل قضــاوت ته د یوې دندې په ترسره کولو یاهم نه کولو کې بدلون راولي.
دندې په ټوله کې په دوه برخو غیرمشخصې او عموي ډول باندې ویشل کیږي.
االف: غیرې مشخصې دندې
په عین وخت کې دنده په دوه برخو ویشل کیږي، هغه دنــدې چــې مشــخص حدود لري او هغه چې مشخص حدود نلري.
۱ــ غیر مشخصه دنده: انسان ته دیو دین په څېر ده، چې د ترسره کولو لپاره یې مجبور او مکلف دی.لکه: د یوشي پیسې ورکول چې پیرل کیږي، پــه لمونځ کې قرائت او داسې نور...
۲- هغه دندې چې مشخص حدود نلري پدې مانا چې انسان مجبــور دی چــې هغه ترسره کړي خو پر هغه شخص دین (مکلفیت پکې نلري) نه دی.
لکه : ذکات، له بیوزلو سره مرسته، جهاد او داسې نور...
پدې ترتیب څوک یې چې په پوره توګه ترسره کولای شي دوه دندې لري، چې یوه یې مشخص حدود لري او بله یې مشخص حدود ونلري.
پدې ایت کې د خدایتعالی موخه هم همداده؛
ښېګڼه دېته نه ویل کیږي چې مخ د ختــیځ او لــودیځ پــه لــور واړوئ بلکــې ښیګڼه داده چې انسان په خدای، ملایکــو، کتــابونو، قیامــت ورځ او پیغمبرانو ایمان راوړي.
پخپله خوښه او د زړه له تله له شــته خپلوانــو ،یتیمــانو، بیوزلانــو، ګــدایانو، مسافرانو او د غلامانو په ازادولو کې مرسته وکــړئ ،لمــونځ وکــړئ او ذکات ورکړئ.

ب: عمومي دندې
دا دندې په دوه برخو ويشل کيږي چې يوه يې دين او بله يې عمومي ده
بيلګه: عمومي دنده د يو ډوب شوي شخص ژغورنه او يو وږي انسان ته ډوډۍ ورکول دي.
هغه دنده چې د دين په توګه او دين يې له ټولو وګړو څخه د ترسره کولو غوښنه کوي او په عمومي دنده کې ټولې دندې شاملې دي که دين وي که نړيوالې چارې د هغو ترسره کول ايجابوي.
عمومي دنده د دين رامينځته کوونکې دندې سره له قانوني پلوه توپير لري.
عمومي دنده مانا پخپله د دندې ترسره کول دي ځکه هغه مثبتې اغيزې لري دا دنده دنورو هغو دندو په خلاف ده چې پکې مقننه هئيت يوازې د فاعل په اړه بحث کوي او که چيرې دا فاعل هغه دنده پرځای نه کړي نو مقننه هئيت يې له بل چا څخه د ترسره کولو غوښتنه نکوي.
فقها پدې هوکړې نظر لري چې هرڅوک چې عمومي دنده سر ته ورسوي نو نور دهغې د نه ترسره کولو څخه بښل کيږي که هيڅا ترسره نه کړه نوټول ورسره ګناهکاريږو.
هغوی دا عقيده هم لري چې دا دنده د ټولو لپاره ده څرنګه چې پدې الهي کلام کې ليدل کيږي (جنګې چارې باندې حکم شوې دي)
د روژې نيول په ټولو باندې امر شوی، ځينې بنسټګر پدې اند دي چې د عمومي دندو ځينو برخو بشپړول د ټولنې ځينو افرادو ته متوجه وي خو پرته له دې چې مشخصې کړای شي.
خدايتعالی فرمايي: د هغوی د عسکرو له هرې برخې څخه بايد يوازې يوه ډله مخکې لاړه شي ددې لپاره امکان لري چې هغوی د دين په اړه سم مالومات ترلاسه کړي څو له راګرځيدو وروسته خپل خلک هوښيار کړي.

د عمومي دندې برخې ډېرې دي او عموماً په ديني او دنيوي برخو ويشل کيږي

د دندې دينې برخې

۱ـ پدې اړه پريکنده دليل وړاندې کول چې خدايتعالی د ټولـو شـيانو خـالق دی؛

۲ـ د ديني علم زده کړه او مطالعه (حديث او فقه).

۳ـ د قران او حديث تدريس او پوهونه.

۴ـ زده کوونکو ته د ديني علومو تدريس.

۵ ـ د قضايي چارو پرمخ وړنه.

۶ ـ د هغو په وړاندې جهاد چې پر مسلمانانو تيری کوي.

۷ ـ امربالمعروف او نهی عن المنکر.

۸ ـ له بيوزلو مسلمانانو سره مرسته کول؛

۹ـ د جماعت د لمانځه تنظيم؛

۱۰ـ د مړي لمبول، جنازه کول، او د هغه خښول؛

۱۱ـ د فسار او شرارت راوړونکو عناصرو په وړاندې مبارزه؛

د دندې دنيوي برخې

لکه: په تجارت، صنعت، پيرل پيرودل، کرنې او نورو برخو کې کارول کيـږي او په نړيوالو چارو پورې هم تړلې دي پـدې برخـو کـې د خودکفـايي درجې رسېدل له ټولو اقتصادي درجو کې شـامل دي او دغـه امـر د مسلمان ملت اقتصادي خپلواکی تضمينوي.

ج ـ د هرحق په وړاندې يو مسئوليت موجود دی

په تير بحث کې وويل شول، کله چې دين د حقوقو په اړه تصميم نيسي نو پـه عين وخت کې هغه دندې چـې حقـوق تضـمينوي هـم تحميلـوي، وروسته د بشرحقوقو په مسئله کې دين د نورو تصفيه شويو نظامونو سره چې تش په نوم يا شعار سره د بشرحقوقو نارې وهي توپير کوي.

د دين اړوندې موضوع په ټولو اړخونو په پوهيدلو باندې غوره ده چې د حق الله او حق العبد(د خدای او بنده حقوق) اود عمومي دندو او د دين په غوښتنه قضاوتونه سره وتړو.

ددې دوه ډوله قضاوتونو په يوځای کولو سره د حقوقو او وجايبو اړوند د اسلام نظر په ډاګه ښکاريږي.

ځکه حق الله د ډلې حق او عمومي دنده د يوې ډلې دنده يا وجيبه شميرل کيږي.

ددې لپاره چې د موضوع تړلې برخې پکې شاملې شي نو څلور حالتونه يې په لاندې ډول بيانوو

۱ــ د نورو افرادو په وړاندې د يو فرد حق لکه: په خپلوانو باندې د مصرفولو حق، د ګاونډيانو په وړاندې حق، طلاق او داسې نور.... حقوق.

۲ــ د ډلې په وړاندې د يو فرد حق: لکه په بيت المال کې د بيوزلو حق، د مالکيت حق، د فکر او ژوندانه حق.

۳ــ د يو فرد په وړاندې د يوې ډلې حق: لکه د جهاد دنده، امربالمعروف نهی عن المنکر او په هغه چا د بيت المال حق چې د ذکات زيمواري يې بيوزلو ته ورکې وي.

۴ــ د يوې ډلې په وړاندې د بلې حق: لکه د عمومي موسساتو څخه چې دولت ته خدمت کوي.

دــ کيدای شي د يو فرد حق په عين وخت کې دنده هم واوسي.

حقوق لکه: د کار، واده، امربالمعروف نهی عن المنکرحقوق په عين وخت کې دندې هم دي، کار په ډله باندې د يو فرد حق دی چې بايد زمينه يې ورته مساعده کړي.

همدا ډول واده هم په يوې ډلې باندې دفرد حق دی، که چيرې هغه يې د لګښتونو توان ونلري نو بايد مرسته ورسره وشي.

امربالمعروف نهی عن المنکر هم په یوه ډله باندې د فرد حق دی چې په ترسره کولو یا برعکس کې ورسره مرسته وکړي.

هـ ـ د عمل ازادی، فرض او منع ترمینځ د قضاوت په بدلولو کې د اولوالامر صلاحیت:

ځینې وخت له اولوالامر څخه اطاعت فرض دی ځکه خدایتعالی فرمایلي.

ای مومنانو! د خدایتعالی پیغمبر او هغوی چې ستاسو اولو الامر دي اطاعت وکړئ .

۱ـ دا اطاعت باید د هغوی د مشری په محدوده کې وي؛

۲ـ دا اطاعت باید د ټولو د هوساینې لپاره وي؛

۳ـ دا طاعت نباید د خدایتعالی د اوامرو او پیغمبر اطاعت نه کولو په څیر وي.

څرنګه چې وایي: اطاعت یو په سمو او روا شیانو کې دی.

د دین رهبران د اطاعت وروستې کلمې له بحث وروسته دې پایلې ته ورسیدل...

۱ـ ځینې سرغړونې دي چې د اطاعت اجازه نه ورکوي.

۲ـ فقها پدې اصل په یو نظر دي چې اولوالامر باید د کوښښ په برخه کې د خلکو له اطاعت څخه برخمن وي.

۳ـ د اولو الامر قضاوت بدلون باید د هغوی د دندې په محدوده کې وي یا د غیرمشروع او ازادو شیانو له اړه وي.

۴ـ اولوالامر باید پخپله د دین روحاني وي یا هم د کوم روحاني له لوري ورته د قضاوت حق ورکړل شوی وي که هغه خپل نظر را څرګند کړي، قضاوت یو واجب امر نه دی کله چې اولو الامر حکم وکړي چې دهغه له قضاوت څخه پیروي وکړئ نود هغه اطاعت واجب دی ځکه اولو الامر د خدایتعالی د امر په توګه رامینځته کیږي، خو که چیرې اولو الامر د فقهې په علم کې کوښښ کوونکي (مجتهد) نه وي نو د

قضاوت حق نلـري ځکــه د هغــه قضــاوت د خــدايتعالى د قضــاوت نافرماني ده.

۵ ـ په اسلام کې د عمومي حق او ازادۍ قوانين

پدې برخه کې د حقوقو ټول قضاوتونه تر بحث لاندې نيول کيږي.

۱ـ د پيدايښت د پايلې او توقف علت.

د ديني قضاوتونو سرچينې قران او حديث دي او د امت ټولنه مقننــه قضــاوت (پيدايښت او توقف) له ډيرو دليلونو سره تړي، خو مونږ ورته په ډلــو کې ځای ورکړی دی.

د پېښېدو عوامل (فکتورونه) يا بنده او چلند يا کړنې، د حقوقو اړوند به ټولــو يو يو مثال ورکړل شي.

د پيدايښت علت

الف ــ د پېښو عوامل يا بنده:

ولادت: چې په وسيله يې طبعي حقوق لکه: د ژوند، مساوات او ازادۍ ډولونــه ټول هغه څه دي چې يو له بل سره اړيکه پيداکوي.

۲ــ مرګ: چې په وسيله يې د وراثت حق اړيکه پيدا کوي.

۳ــ څواکمنتيا: چې په وسيله يې سياسي، مالي او اجتماعي حقوق لکه: واده چې پکې يو له بل سره اړيکه پيداکوي.

۴ــ شتمني: چې په وسيله يې د بيوزلانو ذکات ورکولو او نورو مالي حقوق ته يو له بل سره اړيکه يا تړاو ورکول کيږي.

۵ ــ بيوزلي: چې په وسيله د ناهيلي شويو افرادو د هغوی حقوقو سره اړيکه په لاس راځي.

۶ــ زړښت: په وسيله يې د لويانو له حقوقو سره اړيکه پيداکيږي.

۷ــ کاونډيتوب: چې په وسيله يې د ګاونډيانو له حقوقو سره اړيکه پيداکيږي.

ب : کړنې: عمل حقوقي کړنې لري چې له هغه جرم څخه چې د جذابيت سبب ګرځي له دوی سره اړيکه پيداکوي.

کړنې د ځينو اړوندحقوق څرګندوي

۱ــ ټولې فردي کړنې لکه طلاق

۲ــ ټول قراردادونه يا مقولات لکه: واده، پيرل پيرودل.

د پایښت علت:

هغه حقوق چې په بیلابیلو دلایلو پایښت مومي په دوو برخو کــې ورتــه ځــای
ورکړل شو.

د پېښدو عوامل

الف: بنده یا پېښدو عوامل:

۱: مرگ: هغه حقوق دي چې علت یې ولادت او زړښت دی.

۲ ــ شتمنی: هغه حقوق چې علت یې بیوزلي ده:

۳ ــ بیوزلي: هغه حقوق چې علت یې بیوزلي ده.

پورتني درې علتونه د حق د پایښت یوه بنه ده، که چیرې علت پای ومومي نو
حق هم پای ته رسیږي.

ب: په منفرد ډول کړنې

۱ ــ د پور ادا کول

۲: د طلاق لومړنی لامل واده

۳: واده ــ د مور حق چې له خپل ماشوم څخه ساتنه وکړي.

۴ ــ له حق څخه ښښنه غوښتل که پرې ارزي.

د پایښت علت:

د مقننه هئیت (خدایتعالی) رحم او مهرباني ځیني وخت دا ایجابوي چــې پــه
معینو حالاتو کې د ځینو اعمالو دنده اسانه یا هم منع شي، څو هغوی
لندمهاله ازادي ومومي دغه عمل د جواز په نوم یادیږي.

جوازونه عبارت دي له:

۱ ــ د برخمنتیا جواز

۲ ــ د پرې کولو جواز

د لنډمهاله جوازونو له کبله د فرد حقوق او ازادی تر تاثیر لاندې راغلي او پــه اړه به يې څو بيلګې په راتلونکي کې وړاندې شي.

الف: د بنده يا پېښېدو عوامل

۱ـ حمل: دا عمل د لنډمهال لپاره د هغه چې د بدن دپرې کيدو لامل ګرځي چې حامله وي.

۲ ـ حيض: د لنډې مودې لپاره د خاوند په اجماع کولو د مخنيوی لامل ګرځي.

کړنې؛ اعمال

الف: لنډ مهاله بند؛

۲ـ تيری

۳ـ د عمل ترسره کولو تحميل

۴ـ طبعي درملنه اوداسې نور

۲ــــ راکړه ورکړه

الف: څوک چې پوروړی وي يا پخپل ځان حق لري نو بايد ادا يــې کــړي اوکــه چيرې په نورو حق يا پور لري بايد ترلاسه يې کړي.

دغه موجوده اړيکه چې د بياغوښتنې او بيا ادا کولو د مکلفيت ترمينځ دين ته يو ريښتينی ارزښت وربښي چې د هغه موجوده قوانين تراوســه تــر بحث لاندې نه دي نيول شوي او هغه څه چې دا مکلفيــت تــر تــاثير لاندې راولي نو همدا د ديني عنصر ثابتوالی دی.

ب ـ مهمه داده چې غوښتونکی د خپل پور د بيرته اخيستلو حق لري او دغــه امر له دندې سره ورته والی لري.

ج ـ د بيرته اخيستنې طريقه بايد په عادلانه توګه وي پدې مانا چې هماغــه د خپل قرض اندازه پرته له کومې پلمې او زياتوالي څخه ترلاسه شي.

د ـ دين د پورغوښتونکي ته حکم کوي، چې د خپل پور په بيرته اخيستلو کې له ښه چلند او سلوک څخه ګټه واخلي هغه نبايــد پــه پــوروړي زور

واچوي بلکې باید انتظار وباسي څو پوروړی د خپل پور د ادا کولو توان پیداکړي او نباید د قرض ترلاسه کولو پروخت له خپلې خولې څخه ناوړه او قهرجن الفاظ راوباسي.

خدایتعالی فرمایي. که یو پوروړی بیوزله وي نو باید د پور غوښتنه ترهغه وځنډول شي ترڅو د هغه اقتصادي توان ښه شي که چیرې له پور څخه د ذکات په توګه تیر شي نو دا به ډېر غوره کار وي.

هـ ـ دین پوروړي ته حکم کوي چې خپل پور ادا کړي له دې حقوقو څخه لکه: د ژوند له حق څخه باید تیر شي.

ځکه دا حقوق د ځانګړو خلکو لپاره نه دي او حق الله نومیږي.

۳ـ په قانوني توګه باید ګټه ترې واخیستل شي.

الفـ د اسلام سپیڅلي دین د بشرحقوقواو ازادۍ له پلوه یو متوازن دین دی.

که څه هم خدایتعالی انسانانو ته خورا زیاتې ازادۍ او حقوق ورکړي دي خو بشپړ نه دي، برکس د وګړو د بیلابیلو ګټو تنظیم په موخه له هغې څخه ګټې اخیستنې په برخه کې ځینې مقررات وضع کړي دي. له همدې لارې د اجتماعي او ځنګلي ژوند ترمینځ توپیر کیږي.

ب ـ انسانان حق لري هغه حقونو چې خدایتعالی ورته ټاکلي دي. خو په قانوني توګه باید ترې ګټه واخلي پدې مانا چې ل خپلو حقوقو څخه باید د دین مخالفې لارې څخه ګټه پورته کړای شي.

ج ـ د دیني احکامو په خلاف له خپلو حقوقو څخه ګټه اخیستنه عبارت دی له

۱ـ نورو ته د زیان رسولو په موخه له حق څخه ګټه اخیستنه؛

۲ـ د یو غیر قانوني څیز ترلاسه کولو لپاره له حق څخه ګټه اخیستنه؛

۳ـ پداسې ډول له خپل حق ګټه اخیستنه چې دخپلې ګټې لپاره نورو ته زیان رسوي.

۴ـ په ځانګړې توګه یا غیر عمومي ډول له خپل حق څخه ګټه اخیستنه؛

۵ـ په بې پروايۍ سره له خپل حق څخه ګټه اخيستل د نــورو د زيــان ســبب ګرځي؛

د ـ په کوم ډول چې د حق څخه د ګټې اخيستنې په لاره کې بيلابيل مقررات او اصول ټاکل شوي دي نو ورسره د صلاحيت لرونکو چــارواکو لپــاره هم يو شمير مقررات او قوانين ټاکل شوي دي.

د يو اسلامي هيواد اتباع له بيلابيلو اجتماعي، سياسي او طبيعي حقوقو څخــه برخمن دي نو د هغوی په وړاندې مکلف دي چې د اولو الامر اطاعــت وکړي پر دولت لازمي او اولو الامر چې د هغه په چوکــاټ کــې عمــل کوي، په بل ډول اولو الامر بايد خپلودندو د ترســره کولــو پرمهــال د ټولنې ښېګنې او خير په پام کې ونيسي، له اصولو اومقرراتو څخه هر ډول سرغړونې سره د اولوالامر د خپل صلاحيت څخه د نــاوړه ګټــې اخيستنې په توګه ګڼل کيږي.

د يوځايوالی په صورت کې د حقوقو سلسله:

الف: د يوځايوالي په صورت کې د خدای حق؛(حق الله)

۱ـ هغه څه چې وخت ته زيان رسوي.

۲ـ هغه څه چې برابر دي (مالوم نه دي چې کوم غوره دي)

۳ـ هغه څه چې برابر نه دی.

۴ـ هغه څه چې فرقې پکې موجودې وي

بـ د يوځايوالي په صورت کې دبنده حق(حق العبد)

۱ـ ځينې د ميرمنې د نفقې په څېر وي

۲ـ ځينې وخت يو غوره ګڼل کيږي

کله چې حق الله او حق العبد سره يوځای شي نو پدې صورت کې په درې ډوله دي.

۱ــ خدایتعالی د یو شي د سپارلو پروخت تصمیم نیول کیږي لکه: بیوزلانو ته د مقرر یا ټاکل شوي ذکات ورکړه.

۲ــ کله چې د بنده ګانو حق سپارل کیږي نو د هغه لپـاره تصـمیم رامینځتـه کیږي.

۳ــ هغه څه چې فرقې پکې موجودې وي، څرنګه که یو شخص مـړ شـي چـې خپل ذکات یې نه وي ورکړی او په عین وخت کې قرضدار هم وي.

الف: ددې لپاره چې د هغه حق لېږدول کیږي یا نه لېږدول کیـږي د منلـو پـه برخه کې یو عمومي اصل رامینځته شي نو انسـان مجبـور دی چـې داسې قضاوتونو ته مراجعه وکړي چې د ملت په دوه برخو اجتمـاعي حقوقو او همبستګۍ ټینګ وي دا ډول اجرائات د هر چـا حـق دی د سازمانونو موجودیت لکه پولیس او ملي امنیت د هغه ارزښـت نشـي راټیټولای.

ب: قانوني او مشروع شیانوته اجازه او د غیر مشروع شیانو منع کولـو تګـلاره ده.

په اسلامي ټولنه کې نه یوازې خلک هڅې او کوښښونه کوي، بلکې څو څو ډلې هم پخپل وار سره پکې برخه اخلي سیاسي، اجتماعي اوفقهي بڼه هم ځانته خپلوي او خپل نظرونه له یو سازمان یافته نظر سره برابـروي، دغه امر په اسلام کې په بیلابیلو ډولونـو مبـارزه کـوي او د همـدې ځانګړتیا له کبله د اسلامي امت د وجود یو فعال غړی بلل کیږي.

ج ـ ولایت الحسبه: دا یوه اسلامي موسسه ده او ددې لپـاره جـوړ ېږي چـې د قانوني کارونو په ترسره کولو امر او له ناوړه کړنو څخـه خلـک منـع کړي.

دا د خلکو لپاره د هغوی له حقوقو څخه د ګټې اخیستنې په لاره کې یو تضمین دی، دا یو صلاحیتي مقام دی چې د چارو د قانونیت ساتنه کوي دا عنصر د عامه نظم په تامین او ساتلو کې مرسته کوي.

د ـ **عامه حقوق:** قانون هغه ځواک دی چې د افرادو د حقوقو ملاتړ کوي، ددې باوجود چې اسلام هم ورته تضمینات رامینځته کړي دي.

قانون د افرادو د حقوقو په غوښتلو کې تر ټولو وروستنۍ مرجع ده، قانون هغه ځواک دی چې د حق الله د حقوقو لکه: په عمومي توګه مجازاتو په ترلاسه کولو کې مرسته کوي.

هـ ـ **د غوره قانونیت درناوی:** څرګنده ده چې په اسلام کې خدایتعالی د قانوني مقام صلاحیت لرونکی دی، دین د حق الله، بشرحقوقو، دوه اړخیزه حقوق، مالي او غیرمالي حقوق دغوره قانونیت استازیتوب کوي، نو ښکاره خبره ده چې خدایتعالی له حقوقو څخه نه تېرېدنه کیږي او نه هم ورڅخه د ښښنې غوښتنې حق شته او نه یې هم څوک په میراث وړلای شي.

پداسې حال کې چې په دوه اړخیزو حقوقو کې د حق الله له لوري وي او که د بنده له لوري له دواړو لورو پلوي رامینځته کوي.

۶ـ **د ساتنې حق:** په اسلامي دولت کې د ازادۍ او حقوقو د ساتنې اساسي بنسټ د دین حاکمیت دی او د ترلاسه کولو لپاره یې تضمین او د ساتنې لپاره یې ځینې محدودیتونه د اجرا لپاره وړاندې کیږي

تضمینات عبارت دي له.

الف: د فرد دیني انګیزه: دغه دیني انګیزه له داخلي تضمین څخه استازیتوب کوي

ب: د امربالمعروف فردي اجــرا: اسلام خپلو پيروانو ته ډله ايــز مســـوليتونو مانــا ورپېژني، چې نن ورځ يې دولت دغه دنده د اساسي قــانون لــه لارې ترسره کوي.

فقها د قضاوت د لومړيو سرچينو پر بنسټ(قران، حديث) کوښښ کوي، چــې که چيرې مجتهد پخپلو کارونو کې له سرچينو څخه ګټه پورته نکړي نو دا د قانون له اهليت اوموجوديت کې تخطي رامينځته کوي.

په حکومتي نظامونو او دولت په صلاحيت کې د اساسي قانون اصولو او دين له مطالعې څخه دا پايله ترلاسه کيږي چې ډيرى يې په قران او حــديث کې موجود دي، د فقهاو په اند ځيني نور يــې د صــحابه وو راشــدين خليفه ګانو له کړنو څخه تقليد شوي دي.

پر همدې بنسټ په دين کې ډيرى شيان د غوره قضاوت په هغــه رديــف کــې ځاى نيسي چې له قران او حديث څخه را اخيستل شوي وي پداسې حال کې چې په نني قضاوتونو کې غوره قضاوت خپــل ځــاى قــانوني قضاوت ته پريږدي.

پایله

په اسلام سپېڅلي دين کې د بشرحقوقود تيـوری جوړولـو کوښښـونه کیږي البته ددې طرحې په ليکلو کې له پوره هڅـو او پلټنوڅخــه ګټــه اخیستل کیږي، چې وړاندې هم پدې برخه کې ترسره شوې دي اصلي او بنسټيزه پوشتنه داده چې ايا د بشرحقوقو تر عنوان لانــدې کــوم نــوي علم ته اړتیا لیدل کیږي؟

د دويمې نړیوالې جګړې په تعقیب سره د نوي علم پېژنــدنې هغــه بنــه خپله کړه په کومې چې په ۱۹۴۸ کې د بشرحقوقو نړيوالې اعلاميې پــه ۱۹۵۰ کې دبشرحقوقو تړون او نړيوالو ژمنو په ۱۹۶۶ کــې د بشــرحقوقو تینګار کاوو.

ځرګنده ده چې له دې تړون څخه په زیاته کچه په هغو هیوادونو فشــار راوړ چې په داخلي اوضاع کې يې د بشرحقوقو اړوند کوم پرمختګ نه تر سترګو کیده، دغه ډول فشارونه د انسانانو د بشــري حقوقــو ســاتنه او ملاتړ کوي.

دغه امر د بشر حقوقود مثبت شکل ښکارندويي کوي خو له بده مرغه په عين وخت کې د حقوقو نړیوال خوځښت څخه د يــو سياســي فشــار او سپکې وسیلې په توګه ختیځو اروپايي او د دريمې نړۍ هيوادونو نــاوړه ګټې واخیستې.

له دې سره سم د بشرحقوقو له نړیوال خوځښت څخه دې ډول تبعیضي ګټې اخیستنې سره د هغه اعلان شوي اصول بې ارزښته ښکاره شول مونږ پدې اند یو د هیواد د کورنیو قوانینو وده په هغه ډول چې په نړیوالو کنوانسینونو کې ښکاره کړای شوې ده، ددې علم له تفکیک پرته د سیاسي او حقوقي علوم د یوې موجوده څانګې اومستقل علم په توګه به یو بې ارزښته امر وي.

هرهغه څه چې تر نورو ډیر مهم دي هغه دبشرحقوقو د موضوع په ارزښت باندې تمتیا (تمرکز) کول دي.

له اسلامي پلوه لازمه ده چې د حقوقو او وجایبو ترمینځ یوه متقابله اړیکه موجوده وي بشرحقوق په موجود شکل چې یوازې په حقوقو ټینګ دی او د نړۍ د ټولو خلکو په ګټه کوم کار نشي پرمخ وړلای، که چیرې مو په پآم کې وي. که چیرې د یوشیتمې پیړۍ وګړي له دې څخه د یو سیاسي، اجتماعي او اقتصادي خراغ په توګه ګټه پورته کړي نو همدا نن بایدپه ځینو اقدماتو لاس پورې کړي، چې د خوځښت شکل ځانته دحقوقو او وجایبو ځیره خپله کړي او د لا ښې ګټې اخیستنې لپاره ورته اصول او مقررات جوړکړي، کنه نو نشو کولای چې دبشر حقوقو د نړیوالې اعلامیې له څو تشو شعارونو څخه د خدمت تمه وکړو.

د پاکې او قانوني غوښتنې د تحقق په لاره کې چې له اسلامي ایډیاوو سره تر ډیره ورته ده، نو اسلامي هیوادونه باید وړاندې شي ځکه هغوی کولای شي پخپل پینځلس سوه کلنو اسلامي حقوقو سره حقوقو ته په ارزښت ورکولو کې ستره ونډه واخلي.

البته دا به د مسلمانانو لپاره ډېره شرمونکې وي، چې غربيان د تــش پــه نوم ځو مخکنيو محدودو پيړيو سره د هغو په پېژندلو بريالي شي هغوی پدې برخه کې بشر حقوق د جنګي توکو په توګه کاروي او ګټه ورځخــه اخلي.

مسلمانان هغه وخت کولای شي پدې برخه کې ارزنده رول ولوبوي کلــه چې خپل اعمال د اسلامي انساني تيوری سره همغږي کړي.

مننه او کور ودانی

د افغانستان ملي تحریک له هېواد پال او فرهنګپال شخصیت ښاغلي (وحیدالله کلیمزي) څخه د زړه له تله مننه کوي چې د دې اثر چاپ ته یې اوږه ورکړه. ملي تحریک ویاړي چې د علمي اثارو د چاپ لړۍ یې پیل کړې ده. دا لړۍ به دوام لري. موږ له ټولو درنو هېوادوالو څخه په خورا درنښت هیله کوو چې په خپل معنوي او مادي وس د کتابونو د چاپ دا لړۍ لا پسې وغځوي.

یو ځل بیا د دې اثر له ژباړن او چاپوونکي څخه د زړه له تله مننه کوو چې د دې اثر د ژباړلو او چاپولو جوګه شول.

په فرهنګي مینه

د افغانستان ملي تحریک

HUMAN RIGHTS IN ISLAM

Translated By:
Mohammad akbar niazi

د افغانستان ملي تحریک
www.melitahrik.com

د ژباړن د خپرونو لړ: ۵
د تحریک د خپرونو لړ: ۹۰

۹۰